

Petr Mareš

Úvod do lingvistiky a lingvistické bohemistiky

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2014

Úvod do lingvistiky a lingvistické bohemistiky

Petr Mareš

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014
© Petr Mareš, 2014

ISBN 978-80-246-2640-6 (online : pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace
bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka
a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275),
který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory
Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	7
1. Lingvistika a jazyk	8
1.1 Lingvistika	8
1.2 Vymezování jazyka	9
1.3 Znakovost	9
1.4 Obecná klasifikace jazyků	10
1.5 Charakteristiky jazyka	12
1.6 Lexikon a gramatika	14
Literatura	15
2. Výzkum jazyka a jazyková data	17
2.1 Latentnost jazyka	17
2.2 Jazyková data	17
2.3 Získávání jazykových dat	18
2.3.1 Texty	18
2.3.2 Elicitace	23
2.3.3 Introspekce	23
Literatura	23
3. Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky	25
3.1 Starší období: před vznikem lingvistiky jako vědní disciplíny	25
3.2 Nové období	26
Literatura	27
4. Historickosrovnávací přístup k jazyku. Genetická klasifikace jazyků a jejich vývoj	29
4.1 Různost a podobnost jazyků	29
4.2 Rozvoj historickosrovnávací jazykovědy	29

4.3 Mladogramatismus	30
4.4 Indoevropské jazyky	32
4.5 Neindoevropské jazyky	33
4.6 Nostratická teorie	33
4.7 Pokus o alternativní řešení: marrismus	34
Literatura	34
5. Typologický přístup k jazyku	35
5.1 Základy typologické klasifikace jazyků a její vývoj	35
5.2 Moderní ideální typologie	36
5.3 Multidimenzionální typologie	39
5.4 Výzkum jazykových univerzálií	40
5.5 Areálová klasifikace jazyků	41
5.6 Kontrastivní lingvistika	42
Literatura	42
6. Strukturální přístup k jazyku	44
6.1 Jazyk jako systém a struktura	44
6.2 Základní rysy de Saussurova pojetí jazyka	44
6.3 Pražská škola a další vývoj pojmu <i>jazykový systém</i>	46
6.4 Jazykové roviny (plány)	48
6.5 Princip asymetrického dualismu	52
6.6 Vztahy mezi jazykovými jednotkami	52
Literatura	55
7. Generativní přístup k jazyku	56
7.1 Rozvoj generativní gramatiky	56
7.2 Východiska generativní gramatiky	56
7.3 Vývoj generativního přístupu	58
Literatura	58
8. Pomezí lingvistické disciplíny a komunikačně pragmatický obrat	60
8.1 Interdisciplinarita a výzkumy komunikace	60
8.2 Modely komunikace	60
8.3 Psycholingvistika	63
8.4 Sociolingvistika	63
8.5 Textová lingvistika	64
8.6 Lingvistická pragmatika	65
8.7 Neurolingvistika	65
8.8 Kognitivní lingvistika	65
Literatura	66

Úvod

Tento učební text je primárně určen pro studenty prvního ročníku bakalářského studia oboru český jazyk a literatura a představuje doprovodný materiál k stejnojmenné přednášce. Má pouze skromný cíl: Zprostředkovat znalost alespoň některých důležitých lingvistických pojmů-termínů, se kterými se studenti budou setkávat i v průběhu dalšího studia bohemistiky, a podat přehled vybraných koncepcí jazyka a principů jeho zkoumání. Přitom se spojuje systematický a vývojový aspekt. Pokládám za potřebné, aby se přihlíželo k historičnosti úvah o jazyku i k historičnosti jeho poznávání a způsobů popisu. Výklady o jednotlivých, postupně se utvářejících lingvistických školách a paradigmatech jsou využívány k tomu, aby bylo zároveň představeno to, co má obecnější platnost a přesahuje jejich historické zakotvení. Může ovšem jít pouze o náčrt a předpokládá se, že studium různých lingvistických disciplín, které bude po úvodním kurzu následovat, zde získané poznatky podstatně doplní, prohloubí a utvrdí.

V centru výkladů stojí především obecné otázky lingvistiky. Zřetel k bohemistice se projevuje hlavně v tom, že tyto otázky jsou – tam, kde je to možné – dokládány a rozvíjeny na českém jazykovém materiálu a na výsledcích, k nimž dospěla česká lingvistika.

Seznamy odborné literatury, které jsou umístěny za jednotlivými kapitolami, obsahují v prvé řadě údaje o textech, jež jsou ve výkladu přímo citovány. V případě kapitol, které se zaměřují na základní charakteristiky jazyka (kap. 1) a na celkový vývoj myšlení o jazyce (kap. 3) jsem pokládal za užitečné připojit i seznam další souhrnné literatury k tématu spolu se stručnými anotacemi uvedených prací.

1. Lingvistika a jazyk

1.1 Lingvistika

Lingvistika (z latinského *lingua* ‚jazyk‘) je vymezována jako vědecký obor zabývající se výzkumem jazyka (resp. rozmanitých jazyků). Lingvistika se konstituovala na přelomu osmnáctého a devatenáctého století, zkoumání jazyka a úvahy o něm mají ovšem tradici mnohem delší a realizovaly se mj. v rámci gramatiky, rétoriky a dialektiky (tj. logiky v širokém smyslu), disciplín, které na středověkých univerzitách tvořily součást tzv. sedmi svobodných umění,¹ i v rámci filozofie či jazykového vyučování a překladatelství (o tom podrobněji v kap. 3).

Jako český terminologický ekvivalent k lingvistice se obvykle používá výraz **jazykověda**, dříve bylo rozšířeno i pojmenování **jazykozpyt** (srov. např. tituly starších příruček: František Oberpfalzer, *Jazykozpyt*, 1932; Vladimír Skalička, *Úvod do jazykozpytu*, 1953).

Zkoumání určitého jazyka (či skupiny navzájem spjatých jazyků) ve spojení se zkoumáním literatury v daném jazyce (daných jazycích), případně i příslušné historie a kultury, bývá označováno jako **filologie** (z řeckého *filología*² ‚láska ke slovu/řeči‘). **Bohemistika** (lingvistická a literárněvědná) je tak filologická nauka o češtině a české literatuře. Spolu se slovakistikou, polonistikou, rusistikou, bulharistikou a dalšími filologickými disciplínami je součástí slavistiky, nauky o slovanských jazycích a literaturách. Podobně rozlišujeme např. baltistiku, germanistiku, anglistiku, nordistiku, romanistiku či hispanistiku. Filologie

¹ Gramatika přitom zahrnovala nejen studium jazyka, ale také interpretaci textů.

² Vodorovná čárka v řeckých slovech označuje dlouhou samohlásku, svislá tzv. ostrý přízvuk. K označení délky samohlásky slouží vodorovná čárka i ve slovech latinských.

zaměřená na současné (živé) jazyky se někdy nazývá moderní filologie, výzkum starověkých jazyků (zvláště staré řečtiny a latiny) a literatur je naproti tomu náplní klasické filologie.

Základními charakteristikami jazyka a tím, co je různým jazykům společné, se zabývá **obecná lingvistika** (obecná jazykověda).

1.2 Vymezování jazyka

I když bezpochyby intuitivně víme, co jazyk je a jak vypadá, a jsme schopni jazyka užívat, je velmi obtížné dospět k definici, která by rysy jazyka přesným a vyčerpávajícím způsobem postihovala. Např. *Encyklopedický slovník češtiny* jazyk vymezuje stručně jako „systém znaků sloužící řečovému dorozumívání (komunikaci) lidí“ (Karlík aj., ed., 2002:192). František Čermák zahrnuje do definice ještě další složky: „Jazyk je systémem sloužícím především jako základní prostředek lidské komunikace [...] jazyk je [...] v mozku uložený systém jednotek, pravidel, modelů a konvenčních kolektivních norem k tvorbě promluv“ (Čermák, 2011:9).

Z citovaných definic vyplývá, že jazyk je soubor jednotek znakové povahy, které tvoří uspořádaný celek (systém), a soubor pravidel, jež určují, jak s jednotkami zacházet. Lidé si jazyk osvojují a užívají jej pro vzájemnou výměnu informací, regulaci svého chování či udržování kontaktu (zároveň je jazyk také nástrojem lidského myšlení).

1.3 Znakovost

Zásadní důležitost má znakovost jazyka. Znak se obecně definuje jako něco, co stojí místo něčeho jiného (zastupuje je) a poukazuje na ně. V souvislosti s tím se znak skládá ze dvou základních složek:

- a) Znakový nosič (*vehiculum*), jenž bývá nazýván **označujícím**, **signifikantem**, resp. **výrazem**. Je to materiální, smysly (většinou zrakem či sluchem) vnímatelný prvek, který přitom má svůj protějšek (reprezentaci) v lidské mysli.
- b) Čistě mentální prvek, tzv. **označované**, **signifikát**, resp. **obsah** či **význam**, který se v lidském vědomí váže na znakový nosič a umožňuje poukázání na nějaký vnější objekt (referent), vlastnost, činnost apod. Relace mezi označujícím a označovaným (signifikantem a signifikátem, výrazem a obsahem/významem) bývá nazývána **kód**.³

3 Někdy se ovšem termín *kód* užívá i ve významu „znakový systém“.

Příkladem elementárního znakového systému (s jednoduchým kódem) mohou být semaforey užívané pro regulaci pohybu vozidel a lidí:

Tab. 1: Znakový systém semaforu.

Označující	Označované
Červená barva	„Stůj“
Žlutá barva	„Pozor, změna“ / „Připrav se“
Zelená barva	„Jed“ / „Jdi“

Existuje velké množství typů znaků a znakových systémů, jen některé z nich však nazýváme jazykem. Jednoduchý znakový systém semaforu jazykem není; nanejvýš zde můžeme výrazu *jazyk* užít metaforicky, podobně jako se někdy hovoří o jazyku obrazů, filmu, hudby, květin apod. Jazyk jako znakový systém se vyznačuje souborem specifických rysů. I když s výrazem *jazyk* operujeme terminologicky, musíme ovšem počítat vlastně s několika druhy jazyků, odlišovaných podle rozličných hledisek.

1.4 Obecná klasifikace jazyků

a) Základní diferenciací spočívá v protikladu mezi jazyky přirozenými a jazyky umělými.

aa) Jazyky **přirozené** vznikly spontánně a jsou primárně užívány pro komunikaci v určitém společenství, jehož členové si daný jazyk osvojují (členové jiných společenství si je pak mohou osvojovat jako druhý jazyk). Tyto jazyky se neustále vyvíjejí a nepodléhají individuální vůli (jedinec je nemůže měnit podle svých záměrů). Přirozeným jazykem je např. čeština, angličtina, čínština nebo baskičtina. Vedle těchto stále užívaných (živých) jazyků patří k přirozeným jazykům i jazyky mrtvé (vymřelé), tedy jazyky společenství, která už neexistují (např. sumerština, tocharština, dáčtina, prušťina, polabština, aramejšťina, etruština).

ab) Proti přirozeným jazykům stojí jazyky **umělé**, záměrně vytvořené jedincem či skupinou lidí.

aba) Jazyky **smyšlené** jsou jazyky „pseudopřirozené“, vytvořené jedincem (většinou spisovatelem) podle vzoru přirozených jazyků a vyskytující se (zpravidla jen ve fragmentech) v (literárních) textech. Příkladem mohou být fantastické cestopisy (*Gulliverovy cesty* Jonathana Swifta,

román *Mimner aneb Hra o smrdocha* od Jiřího Gruši aj.) nebo romány žánru *fantasy* (J. R. R. Tolkien). Srov. Bainbridge, 1994; Mareš, 2003: 47–57.

abb) Jako **neofázie** (z řeckého *neos* ‚nový‘ a *fēmí* ‚mluvím‘) se označuje individuální vytváření umělých jazyků, které je podníceno psychickou poruchou. Takové jazyky mají sloužit např. k dorozumívání s mimozemšťany či jinými fantastickými bytostmi; k tvůrcům těchto jazyků patřil mj. lékař, spisovatel a hudební skladatel Jan Lukeš (iškovština aj.). Srov. Stuchlík, 1960, 2006.

abc) **Univerzální** jazyky mají racionálně, dokonale a jednotně vyjádřit lidské myšlenky. O sestavení takového jazyka se mj. v sedmáctém století pokusili Jan Amos Komenský nebo Angličan John Wilkins. Srov. Eco, 2001.

abd) Mezinárodní **pomocné** (plánové) jazyky mají umožnit mezinárodní dorozumění a překlenout rozdíly mezi přirozenými jazyky. Většinou vycházejí z existujících přirozených jazyků, ale výrazně je zjednodušují a zpravidelňují. Nejvíce byly vytvářeny v druhé polovině devatenáctého století; jisté rozšíření dosáhlo esperanto (1887, autor Ludwik Lejzer Zamenhof), dále vznikl např. volapük, ido, latina sine flexione, novial. Žádný z těchto pomocných jazyků se ovšem výrazněji neprosadil. Srov. Krupa – Genzor – Drozdík, 1983: 421–427; Pokorný, 2010: 154–157.

abe) Speciální podskupinu představují jazyky **formální**. Jazyky matematických a logických kalkulů jsou tvořeny souborem přesně vymezených jednotek a pravidel a jejich používání má odstranit víceznačnost a vágnost (neurčitost) vyjadřování v přirozeném jazyce (např. „jestliže *p*, pak *q*“). Programovací jazyky slouží ke komunikaci s počítači (COBOL, Fortran, Java aj.).

b) V rámci přirozených jazyků se uplatňují především tzv. **národní (etnické)** jazyky, které jsou primárně vázány na určité etnické společenství, pro něž jsou mateřským jazykem, a slouží k uspokojování jeho komunikačních potřeb. Vedle nich získávají důležitost tzv. **dorozumívací**, resp. **mezinárodní přirozené** jazyky, jež slouží ke komunikaci mezi uživateli různých jazyků, a to buď obecně, nebo ve vymezené oblasti společenské praxe (např. obchod, věda, náboženství). Tuto funkci někdy nabývají etnické jazyky, příp. jazyky, jež původně jako etnické vystupovaly: V našem kulturním okruhu dříve latina, v současnosti angličtina. V mnohonárodní Indonésii je to indonéština, již při vzájemném dorozumívání užívá asi 125 milionů lidí, kteří zároveň hovoří četnými dalšími jazyky. Postavení dorozumívacích jazyků mají také **hybridní** přirozené jazyky zvané **pidžiny** (zkomolenina z anglického *business*). Pidžiny vznikly smíšením několika jazyků a uplatňují se v komunikaci (hlavně obchodní) mezi odlišnými etniky (nejznámější je tzv. Pidgin English

z Nové Guiney). Nejednou se ovšem pidžiny sekundárně stávají jazyky s rodilými mluvčími, tedy jazyky etnickými; mluvíme pak o **kreolských** jazycích (např. kreolská francouzština na Haiti). Význačný je název **lingua franca** (doslova ‚franský jazyk‘, chápáno jako jazyk Evropanů). Původně šlo o pidžin užívaný ve středověku ke komunikaci mezi křesťany a muslimy ve Středomoří, který zahrnoval prvky románských jazyků, arabštiny a řečtiny. V současnosti se ale pod označením *lingua franca* často rozumí jakýkoli hybridní dorozumívací jazyk nebo i dorozumívací jazyk nehybridní (angličtina jako lingua franca současnosti). Srov. Krupa – Genzor – Drozdík, 1983: 411–420; Pokorný, 2010: 136–145.

c) Konečně je třeba rozlišovat mezi přirozenými jazyky **verbálně-vokálními**, tedy realizovanými prostřednictvím zvuků skládaných do jednotek vyššího řádu (a sekundárně prostřednictvím písma), a tzv. **znakovými** jazyky jako přirozenými jazyky neslyšících. Na utváření jednotek znakových jazyků se podílejí jednak manuální nosiče (tvar, pozice, pohyb ruky), jednak nosiče nemanuální (mimika, pozice a pohyby hlavy a horní části trupu).

1.5 Charakteristiky jazyka

Znakový systém, který je nazýván jazyk, se vyznačuje řadou charakteristických rysů, jež z něho činí základní a mnohostranný prostředek mezilidské komunikace. Důležité rysy, které jsou uvedeny níže, se v plné míře uplatňují v přirozených verbálně-vokálních jazycích, ostatní jazyky vykazují alespoň většinu těchto rysů (srov. Pokorný, 2010: 53–54; Čermák, 2011: 24–25).⁴

a) **Arbitrárnost** (z latinského *arbitrium* ‚vůle, rozhodnutí‘): Mezi označujícími a označovanými jazykovými znaků není žádná zřejmá souvislost (není tu vztah podobnosti, příčinnosti apod.). Vzájemná relace je založena na konvenci, kterou si musí uživatelé jazyka osvojit; na druhé straně je daný vztah ustálený a je třeba jej v zájmu dorozumění mezi účastníky komunikace respektovat. Např. pro označované, které v češtině nazýváme *pes*, se v ruštině užívá označující *собака* [sabáka], v angličtině *dog*, v němčině *Hund*, v latině *canis* [kanis], ve francouzštině *chien* [šjě⁵], v maďarštině *kutya* [kuťa].

4 Východiskem pro popis charakteristických rysů jazyka je především obsáhlý přehled, který podal americký badatel Charles Francis Hockett (1958).

5 Ve francouzštině je zde nosová samohláska.

Za určité oslabení arbitrárnosti můžeme považovat **onomatopoičnost** (zvukomalebnost); zde se prosazuje jistá podobnost mezi zněním označujícího a označovaným zvukem, ale prvek konvenčnosti je rovněž přítomen, jak ukazují např. výrazy evokující v různých jazycích psí štěkání – v češtině *hafhaf*, v němčině *wauwau* – nebo kohoutí kokrhání: v češtině *kykyryký*, ve francouzštině *cocorico* [kokoriko], v angličtině *cock-a-doodle-do* [kokədúdlú]. Od arbitrárnosti je nutno odlišovat **motivovnost** v rámci jazyka: jestliže známe (arbitrární) významy složek komplexní znakové jednotky, můžeme odhadnout význam celku: *zed-ník* ,osoba, která má něco společného se zdí‘.

b) **Lineárnost** a **diskrétnost** (tj. nespojitost, oddělenost): Jazykové jednotky se v řeči rozmísťují za sebou v čase (při písemné realizaci v prostoru, resp. na ploše), navzájem se diferencují a můžeme u nich odlišit začátek a konec; zároveň utvářejí řetězce, v nichž je pořadí složek závazné; změna tohoto pořadí vede ke změně významu (*kabát – tabák*), příp. ke vzniku řetězce, který v daném jazyce není znakem a nenese význam (*bákta*).

c) **Hierarchičnost** a **dvojí artikulace** (používají se i názvy **duálnost** nebo **dvoustupňovost**): Jazykový systém se skládá z jednotek různého řádu, přičemž jednotky nižší vystupují jako stavební prvky pro jednotky vyšší. Zvláště důležitý je fakt, že jazyk je sice znakový systém, ale jeho nejnižší jednotky jsou neznakové. Tento fakt vystihl francouzský lingvista André Martinet (1908–1999) termínem **dvojí artikulace** (tj. členění) **jazyka**. Do oblasti první artikulace patří ty jazykové jednotky, které jsou spojením označujícího a označovaného (jsou tedy bilaterální, tj. dvojstranné). Nejmenší jednotkou znakové povahy, tj. jednotkou, která sama o sobě nese nějaký význam, je **morfém**. Např. slovní forma *cestovatel* se skládá ze čtyř morfémů: *cest-ova-tel-i*; *cest* je tzv. kořenný morfém, který vyjadřuje jádro slovního významu, *ova* je morfém kmenotvorný, *tel* představuje morfém slovotvorný (označuje osobu vykonávající nějakou činnost) a *i* je morfém gramatický (poukazuje na jmenný rod, číslo a pád). Morfémy se skládají ze zvukových (příp. grafických) jednotek jazyka (mohou být tvořeny i jednou takovou jednotkou). Členění morfémů na tyto zvukové (grafické) jednotky tvoří druhou artikulaci jazyka. V rámci druhé artikulace se dostáváme k minimálním jazykovým jednotkám, které jsou neznakové, nejsou spojením označujícího a označovaného, ale mají pouze výrazovou složku (jsou unilaterální, tedy jednostranné; někdy bývají nazývány **figury**). Jejich funkcí je budovat a navzájem odlišovat jednotky znakové. Význačnou vlastností jazyka je, že na základě malého počtu figur (několik desítek hlásek/písmen) může vznikat neomezený počet znakových jednotek (morfémů, slov, vět, textů).

d) **Produktivnost:** Jazyky umožňují, aby jejich uživatelé vytvářeli nekonečné množství výpovědí a textů, které dosud neexistovaly, a aby jim rozuměli, i když se s nimi dříve nesetkali.

e) **Kreativita:** Jazykové znaky mohou získávat nové významy a na základě existujících znaků jsou vytvářeny nové znaky.

f) **Naučitelnost:** Jazyky mohou být osvojeny nápodobou. S tím souvisí vlastnost označovaná jako **anizotropie** (nesourodst). Jazykové jednotky (zejména slova) musí být dostatečně diferencované, nemohou se skládat ze stále opakovaných stejných nebo velmi podobných prvků a nesmí být nadměrně dlouhé (srov. Palek, 1989: 20). V rozporu s tím jsou konstruovány např. umělé jazyky *ptydepe* a *chorukor* ve hře Václava Havla *Vyrozumění* (1965).

g) **Reflexivnost:** Jazyky jsou schopny vyjadřovat se samy o sobě.

h) **Prevarikace** (z latinského *praevaricātiō* ‚nepoctivost‘): Jazyky jsou schopny víceznačnosti, herních efektů (jazykové hříčky), lži a klamu.

1.6 Lexikon a gramatika

Jak už bylo řečeno, jazyk se skládá ze znakových (ale také neznakových) jednotek. Postavení základních jednotek pak mají jednotky lexikální (**lexikon**, slovní zásoba), tedy ty znaky, které v komunikační praxi vystupují jako pojmenování pro jevy světa.

Další fundamentální složkou jazyka jsou pravidla, jak jednotky konstruovat a jak s nimi operovat. Srov. k tomu klasickou formulaci Viléma Mathesia:

Příprava každého členěného promluvení záleží ve dvojím aktu, v rozložení toho, co chceme vyjádřit, v pojmenovatelné prvky a jejich usouvztažnění způsobem v jazyku, kterého užíváme, obvyklým (Mathesius, 1982: 35).

Zmíněná pravidla si intuitivně a spontánně osvojujeme, poznáváme je a učíme se je a také je zkoumáme (to patří k úkolům lingvistiky). Daná pravidla a rovněž popis těchto pravidel označujeme termínem **gramatika** (jako český ekvivalent se používá výraz **mluvnice**). Východiskem pro termín *gramatika* byl řecký výraz *grámma* ‚písmeno‘, slovní spojení *grammatikē téchnē* původně znamenalo ‚znalost písma, gramotnost‘.⁶

6 Pro odlišení samotných pravidel a jejich popisu dávají někteří autoři v druhém případě přednost pojmenování **gramatografie**. Výrazněji se ovšem tento úzus neprosadil.

Pravidla vytvářející gramatiku mají obecnou povahu a jsou spojena s existencí bohatě rozvrstveného souboru abstraktních významů, vztahů a tříd jevů. Abstrahující souhrnné pojmy pro organizaci jazykových jednotek a třídy jednotek, jež jsou výsledkem uplatnění daných pojmů, nazýváme **gramatické** (příp. **jazykové**) **kategorie**. Celkovou povahu gramatických kategorií přehledně a výstižně popsal jeden z nejvýznamnějších lingvistů dvacátého století Jerzy Kuryłowicz (1895–1978):

Z hlediska etymologického označuje termín *kategorie* třídu předmětů, které se vyznačují nějakým společným rysem. Jazyková kategorie se obvykle chápě jako třída jazykových jednotek (zvláště slov), vyznačujících se společným významem nebo syntaktickou funkcí, které se vyjadřují společnou vnější (fonetickou) formou. Tak například v angličtině slova *room-s*, *table-s*, *pencil-s*, *match-es*, *glass-es* jsou příklady na kategorii množného čísla; *(he) describe-d*, *contrive-d*, *share-d*, *found-ed*, *assert-ed* ... představují kategorii minulého času. Také formy *men* či *children* aj. nebo *(he) rode*, *went* (jel, šel) atd. patří do kategorie plurálu, resp. minulosti, přestože jim schází charakteristický distinktivní znak *-e/s* nebo *-e/d*, protože funkčně (tj. svým významem) se opírají o vzor produktivních forem na *-s* a *-d* [...].

Jedno slovo může patřit zároveň k různým kategoriím, podle rozličných externích (fonetických) a interních (sémantických) charakteristických rysů. Latinské slovo jako *virōs* představuje *podstatné jméno* (kategorie slovního druhu), mužský rod (kategorie rodu), akuzativ (kategorie gramatického pádu) a množné číslo (kategorie čísla). Slova *agrōs*, *hortōs*, *lupōs* ... patří do stejné kategorie. Slova *hort-ul-ōs*, *lup-ul-ōs*, která se vyznačují přídatným prvkem *-ul-*, představují navíc kategorii zdvojnásobení [...].

Slova je možno klasifikovat též z hlediska syntaktické úlohy, kterou mají v daném typu věty: úlohy podmětu, přísudku, předmětu, doplnění, přívlastku. Tak např. angl. *is awake* a *awakes* patří společně do kategorie přísudku [...].

Kategorie mohou být vytvářeny nejen slovy, ale i významovými částmi slov [...]. *Slovní druhy* jsou pravděpodobně nejdůležitější skupinou jazykových kategorií [...] (Kuryłowicz, 1970: 63–64; zvýraznil Kuryłowicz).

Literatura

BAINBRIDGE, W. S. (1994): *Invented Languages in Literature*. In: R. E. Asher et al. (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford (etc.): Pergamon Press, s. 1759–1761.

- ČERMÁK, František (2011): *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*. 4. vyd. Praha: Karolinum.
- ECO, Umberto (2001): *Hledání dokonalého jazyka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HOCKETT, Charles Francis (1958): *A Course in Modern Linguistics*. New York: Macmillan.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRUPA, Viktor – GENZOR, Jozef – DROZDÍK, Ladislav (1983): *Jazyky sveta*. Bratislava: Obzor.
- KURYŁOWICZ, Jerzy (1970): Vývoj gramatických kategorií. In: *Dvanáct esejů o jazyce*. Praha: Mladá fronta, s. 63–79.
- MAREŠ, Petr (2003): „Also: nazdar!“ *Aspekty textové vícejazyčnosti*. Praha: Karolinum.
- MATHESIUŠ, Vilém (1982): Funkční lingvistika [1929]. In: Vilém Mathesius, *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, s. 29–38.
- PALEK, Bohumil (1989): *Žáklady obecné jazykovědy*. Praha: SPN.
- POKORNÝ, Jan (2010): *Lingvistická antropologie. Jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada Publishing.
- STUHLÍK, Jaroslav (1960): K fenomenologii patologických jazykových novotvarů. *Slovo a slovesnost*, 21, č. 4, s. 257–265.
- STUHLÍK, Jaroslav (2006): *Neofatické polyglotie psychotiků*. Praha: Triton.

Rozsáhlejší souhrnné výklady o jazyce podávají např. tyto práce:

- ČERMÁK, František (2011): *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*. 4. vyd. Praha: Karolinum.
- Ucelený přehled poznatků o jazyce obsahující vysvětlení mnoha lingvistických termínů.
- ČERNÝ, Jiří (2008): *Úvod do studia jazyka*. 2. vyd. Olomouc: Rubico.
- Přístupně psaná příručka, která ale někdy poněkud zjednodušuje a do popředí staví problematiku románských jazyků.
- DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda.
- Příručka pojednávající hlavně o novějších směrech ve výzkumu jazyka.
- ERHART, Adolf (1984): *Žáklady jazykovědy*. Praha: SPN.
- Náročněji psaný text s důrazem na gramatické otázky.
- PALEK, Bohumil (1989): *Žáklady obecné jazykovědy*. Praha: SPN.
- Náročněji pojatá příručka důkladně probírající stavbu jazyka.

2. Výzkum jazyka a jazyková data

2.1 Latentnost jazyka

K podstatným rysům jazyka patří také jeho **latentnost** (skrytost). Není pro nás bezprostředně přístupný; i když jsme schopni ho užívat, nevíme, jak „doopravdy“ vypadá, nejsme schopni ho přímo pozorovat. O podobě jazyka se můžeme dovídat jen na základě jeho realizací, toho, jak se projevuje v lidské komunikaci a v lidském myšlení. Pouze tyto realizace jsou pro nás východiskem pro popisování jazyka, resp. přesněji pro jeho modelování, pro stanovování jeho předpokládané podoby. Pregnantně tuto situaci postihl významný český jazykovědec Miroslav Komárek (1924–2013):

Jazyková komunikace je jediná konkrétní, procesuální forma řečové skutečnosti, kdežto abstraktní, ideální jazykový systém, kód, je poznatelný jen skrze ni. Strukturu jazykového kódu jakožto ideální entity, která není bezprostředně přístupná našemu poznání, je možno pouze rekonstruovat jako funkční model z konkrétních komunikátů a systém (kvazisystém), ke kterému tím dospějeme, nelze ztotožňovat se skutečným abstraktním systémem jazykového kódu (Komárek, 1999: 193).

2.2 Jazyková data

Zdroje poznatků, na jejichž základě můžeme popisovat, resp. modelovat jazyk, obecně označujeme jako **jazyková data**. Poznávání a zkoumání jazyka se v zásadě uskutečňuje ve třech fázích:

- a) Sběr dat;
- b) popis, analýza, klasifikace dat;
- c) formulace závěrů.

Tyto tři fáze přitom pochopitelně od sebe nejsou ostře odděleny, ale navzájem se prostupují. Navíc v případě jazyků, jako je čeština, u nichž existuje dlouhá tradice zkoumání, ke sběru dat zpravidla přistupujeme už s určitými předchozími poznatky, které mají vliv na naše pozorování.

2.3 Získávání jazykových dat

2.3.1 Texty

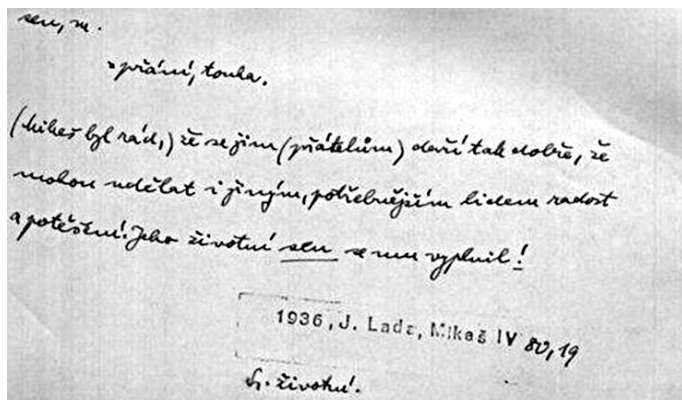
Fundamentální pramen pro získávání jazykových dat představují existující doklady užívání jazyka v komunikaci, tedy texty, a to jak texty psané, tak texty mluvené (jejich efektivní využití ovšem bylo možné, až když se objevily a rozšířily technické prostředky pro záznam mluveného vyjadřování). Předpokladem pro poznávání jazyka je tedy shromažďování textů, jejich popis a porovnávání a dále vyčleňování složek textů a třídění těchto složek.

a) Tradiční postup představuje tzv. **excerpce**, tedy manuální (ruční) příprava excerpt (výpisků) z textů jako dokladů výskytu slov, slovních tvarů, syntaktických konstrukcí apod. Výpisky na excerpčních lístcích jsou tříděny a ukládány v kartotékách. Např. Ústav pro jazyk český AV ČR uchovává přibližně třináct milionů excerpčních lístků, které sloužily pro přípravu výkladových slovníků češtiny. Jako příklad zde na s. 19 uvádíme tři excerpční lístky, které byly podkladem pro zpracování hesla *sen* v *Příručním slovníku jazyka českého* (1935–1957).

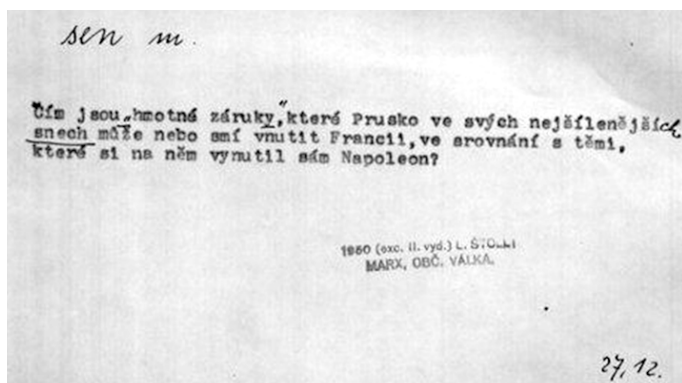
b) Od sklonku dvacátého století se jako základní pramen pro získávání jazykových dat z textů prosazují **jazykové korpusy** a rozvíjí se korpusová lingvistika jako disciplína, která se zabývá principy vytváření jazykových korpusů i jejich praktickým sestavováním (první korpus angličtiny začal vznikat už v šedesátých letech). František Čermák definuje jazykový korpus takto:

Jazykový korpus je strukturovaný, unifikovaný a často i označovaný (tagovaný) velmi rozsáhlý soubor jazykových dat, elektronicky uložený a zpracováváný (obv. v podobě úhrnu jednotlivých textů), jejichž výběr chce být vzhledem k vytčenému cíli reprezentativní, často bývá i lematizovaný (Čermák, 2011: 108; zvýraznil Čermák).⁷

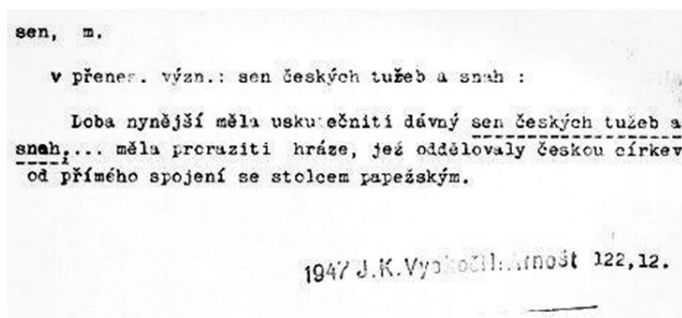
7 K termínům *tagovaný* a *lemmatizovaný* srov. níže.

Obr. 1: Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

Obr. 2: Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

Obr. 3: Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

Budování korpusů českého jazyka je spjato především s Ústavem českého národního korpusu na Filozofické fakultě UK v Praze (založeným v roce 1994; srov. <http://ucnk.ff.cuni.cz>; <http://www.korpus.cz>). K dispozici registrovaným uživatelům jsou zejména tyto korpusy (srov. např. Čermák – Blatná, ed., 2005):

ba) Korpusy obecné synchronní (tj. korpusy současného jazyka):

Psaný jazyk:

- SYN2000 (100 mil. textových slov⁸);
- SYN2005 (100 mil. textových slov);
- SYN2006PUB⁹ (300 mil. textových slov);
- SYN2009PUB (700 mil. textových slov);
- SYN2010 (100 mil. textových slov);
- SYN2013PUB (935 mil. textových slov);
- SYN (2 232 mil. textových slov – spojení synchronních korpusů).

Mluvený jazyk:

- ORAL2006 (1 mil. textových slov);
- ORAL2008 (1 mil. textových slov);
- ORAL2013 (2,79 mil. textových slov);
- Pražský mluvený korpus (675 000 textových slov);
- Brněnský mluvený korpus (490 000 textových slov).

bb) Korpus obecný diachronní (tj. zachycující vývoj jazyka):

- DIAKORP (1,95 milionu textových slov).

bc) Korpus paralelní (v něm jsou zpracovány obsahově totožné texty v různých jazycích):

- InterCorp (92 mil. textových slov).

Dále jsou sestavovány různé korpusy speciální (nářeční, autorské apod.). Mezi speciální korpusy se řadí také korpusy akviziční, které zachycují proces osvojování jazyka u určitých mluvčích. Jejich důležitou složku představují tzv. žákovské korpusy (*learner corpora*), jejichž cílem je postihnout proces osvojování druhého či cizího jazyka. Rovněž v této oblasti korpusů je zastoupena i čeština. Na FF UK v Praze byl připraven korpus SCHOLA2010, který zahrnuje přepisy nahrávek

8 Textovým slovem se rozumí jednotlivý výskyt slova (slovního tvaru) v textu. Pokud jde o počty slov, je uváděn stav v roce 2013.

9 Korpusy označené PUB zahrnují publicistické (novinové) texty.

vyučovacích hodin na základních a středních školách. Výsledkem spolupráce Technické univerzity v Liberci a FF UK je korpus CzeSL (tj. *Czech as Second Language*), jehož materiál je tvořen texty žáků s jiným prvním jazykem než češtinou a dále texty romských žáků. Srov. Šebesta, 2010.

Příprava korpusů se v zásadě skládá ze dvou fází. První fázi představuje získávání textů a jejich ukládání v elektronické podobě. Aby bylo možno s korpusem efektivně pracovat, přistupuje se poté zpravidla k tzv. **značkování** (taggování/tagování). Při značkování jsou texty obsažené v korpusu opatřovány identifikačními údaji (bibliografické informace, žánr textu), a především se k textovým slovům přiřazují značky (taggy) s údaji lingvistickými (gramatické kategorie jako slovní druh, pád, číslo, rod atd.). Vzhledem k velkému množství textových slov v korpusech nelze lingvistické značkování realizovat manuálně (tj. připisovat značky ke každému jednotlivému slovu), ale je nutno pro ně vyvíjet automatizované programy. To na druhé straně znamená, že je nutno počítat s určitou mírou chybovosti.

Lingvistické značkování směřuje především k tomu, aby bylo dosaženo tzv. **desambiguace** (odstranění víceznačnosti), tedy aby byla odlišena např. předložka *se* a *se* jako tvar zájmena, a dále aby korpus umožňoval **lemmatizaci**, tj. přiřazení rozmanitých tvarů jednoho slova k **lemmatu**, základnímu (slovníkovému) tvaru (nominativ singuláru, infinitiv apod.).

Informace o jazyce, kterou z korpusu získáváme, má podobu **konkordance**, tedy úhrnu nebo výběru výskytů daného prvku v dostatečném kontextu. Příkladem může být malá ukázka z korpusu SYN2005 :

AUTOBUSÁK

Korpus: syn2005

Query: [lemma="autobusák"]

Počet výskytů: 31

Právo, 17. 8. 2000

masné kocovinou. Autobus projel několika dolíky a zahrnul na <autobusák>.

Kovové sloupky podpíraly plechové stříšky. Bydlet se tu nedalo

Blesk, 20. 2. 2001

ostatní pak v nemocnici. Vinu zřejmě policisté rozdělí mezi oba <autobusáky>. Chtěli si přilepšit fingovanou nehodou. Vyšetřovatel trestně stíhá

Při práci s jazykovými korpusy se rozlišují dva základní přístupy, přístup *corpus-based*, kdy korpus slouží pro ověřování už formulovaných hypotéz, a přístup *corpus-driven*, který spočívá v tom, že se neuplatňují předem dané předpoklady a očekávání a vychází se pouze z dat

poskytnutých korpusem. Důkladněji tyto dvě možnosti práce s korpusem popisuje Václav Cvrček:

Rozdíl [...] spočívá především v míře vlivu, kterou je badatel ochoten při formulování hypotézy o jazyce přenechat jazykovým datům. Zatímco v corpus-based přístupu badatel přistupuje k jazykovým datům s předem vytvořenou, na introspekci založenou hypotézou a v korpusem hledá argumenty pro její potvrzení (příp. vyvrácení), corpus-driven přístup je charakteristický vytvářením konceptů a popisných struktur až v závislosti na zkoumání dat [...]. Je zjevné, že lingvista není schopen se zcela oprostit od svých předchozích znalostí [...] a přistupovat k materiálu bez jakýchkoli očekávání [...]. Podstatný na corpus-driven přístupu je fakt, že lingvista je kdykoli ochoten „lešení“ introspektivně vytvořené počáteční hypotézy shodit a na základě pozorování dat stavět popis daného úseku jazykové reality úplně znovu a jinak (Cvrček, 2011, s. 27).

Korpusy poskytují velmi rozsáhlé soubory jazykových dat a mají široké možnosti využití, na druhé straně je však nutno počítat i s tím, že mají své meze. Jde hlavně o otázku **reprezentativnosti** korpusů, tedy toho, zda úhrn textů obsažených v korpusem odpovídá skutečnému užívání jazyka (je třeba náležitě zvolit druhy textů i jejich vzájemný poměr v korpusem). Nelze podceňovat ani praktickou stránku zacházení s korpusem; protože s nimi komunikujeme elektronicky, musíme si osvojit schopnost položit jim dotaz ve správné formě. Čím speciálnější data potřebujeme, tím je dotaz zpravidla komplikovanější. Při nedostatečně přesném dotazu pak můžeme být konfrontováni s nepřehledným množstvím údajů, z nichž musíme namáhavě vyselektovat to, co opravdu potřebujeme. Srov. následující příklady (jednoduchých) dotazů při využívání korpusů zahrnutých do Českého národního korpusu:

[lemma = “kočka”] – získáme konkordanci s různými tvary slova *kočka*: *kočky, kočce, kočkou, kočkám* atd.

[lemma = “kolo.*”] – objeví se tvary slov *kolo, kolona, kolos* apod.

[lemma = “.*dlo”] – objeví se tvary slov zakončených příponou *-dlo* (*struhadlo, umyvadlo* atd.).

Příkladem adekvátního postoje ke korpusovým datům může být následující formulace ze studie o koncepcích syntaktického výzkumu v češtině:

[...] korpus je jeden ze zdrojů dat o češtině, a to, že v korpusu nějaká konstrukce není, neznamená, že to není gramaticky správná česká struktura, a to, že v korpusu nějaká konstrukce je, automaticky neznamená, že je to gramaticky správná struktura češtiny (Karlík – Panevová, 2012: 48).

2.3.2 Elicitace

Dalším důležitým prostředkem pro získávání jazykových dat je tzv. **elicitace** (z latinského *ēlicere* ‚vylákat, vypátrat‘). Elicitace v zásadě znamená cílené získávání informací od mluvčích či pisatelů (obecně respondentů). Při elicitační práci se pracuje s rozmanitými anketami, dotazníky, řízenými rozhovory, psaním textů na stanovené téma, resp. za stanovených podmínek apod. Rozlišují se dva základní druhy elicitační práce. Uplatňuje-li se experimentální elicitační práce, vystupuje do popředí řízení projevu respondenta se zřetelem k formě sdělení (např. otázka: „Použili byste ve vyjádření oficiálního rázu tvar *cyklisti*, nebo pokládáte za náležitý jen tvar *cyklisté*“?). Naproti tomu klinická elicitační práce je volnější, umožňuje spontánnější vyjádření a vyzdvihuje spíše obsah sdělení (např. úkol: „Napište do novin čtenářský dopis, v němž pojednáte o postavení cyklistů ve velkoměstské dopravě“; zde pak máme naději, že ze vzniklého textu bude patrný i respondentův postoj k tvarům *cyklisté/cyklisti*).

2.3.3 Introspekce

Konečně se jako přijatelná forma poznávání jazyka jeví i **introspekce**, tedy sebepozorování, sledování toho, jak sami užíváme jazyka a jaké postoje k jeho různým složkám zaujímáme (jaké je naše vlastní jazykové povědomí). Při introspekci ovšem pochopitelně vždy hrozí nebezpečí subjektivního zkreslení, proto se na ni nelze spoléhat jako na jediné východisko poznatků o jazyce.

Literatura

CVRČEK, Václav (2011): Mluvnice současné češtiny – koncepce a zpracování. In: Jiří Hasil (ed.), *Přednášky z 54. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK; Euroslavica, s. 26–35.

- ČERMÁK, František (2011): *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*. 4. vyd. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renata (ed.) (2005): *Jak využívat Český národní korpus. Studijní příručka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr – PANEVOVÁ, Jarmila (2012): Dva pohledy na vývoj českého syntaktického myšlení. *Korpus – gramatika – axiologie*, 3, č. 5, s. 34–53.
- KOMÁREK, Miroslav (1999): Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60, č. 3, s. 187–193.
- ŠEBESTA, Karel (2010): Korpusy češtiny a osvojování jazyka. *Studie z aplikované lingvistiky*, 1, č. 2, s. 11–33.

3. Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky

3.1 Starší období: před vznikem lingvistiky jako vědní disciplíny

Už bylo řečeno, že lingvistika jako věda v pravém smyslu slova vznikla poměrně pozdě, avšak myšlení o jazyce má neobyčejně dlouhou tradici. Následující velmi stručný přehled poukazuje jen na základní stadia vývoje tohoto myšlení.

Nejstarší známý popis jazyka pochází z doby kolem roku 500 př. n. l., kdy staroindický učenec Pāṇini podal – byť ještě nezcela systematickou – analýzu posvátného jazyka sanskrt.

Pro evropskou tradici jsou důležité především reflexe antických filozofů. Zvláště význačné postavení mezi nimi zaujímá Platon (427–347 př. n. l.), který se v dialogu *Kratylos* zabýval otázkou, zda se pojmenování vztahují k označovaným věcem přirozeně, v souladu s kosmickým řádem (*physei*), nebo na základě přijaté konvence (*thesei*), a v dialogu *Sofisté* představil model věty jako spojení jména (*ónoma*) a slovesa, které o jméně vypovídá (*rhēma*). Soustavné studium jazyka se začalo rozvíjet v helénistické době (zhruba 300–100 př. n. l.), kdy se konstituovala na jedné straně škola tzv. analogistů, kteří zdůrazňovali pravidelnost ve stavbě jazyka, a na druhé straně škola anomalistů, kteří naopak zásadní pozici pravidelnosti popírali. V této době rozlišil Dionysios Thrax (2. stol. př. n. l.), první známý autor spisu o gramatice, osm slovních druhů. Na řecké práce navázali gramatici v antickém Římě. Zvláště významnou postavou byl Marcus Terentius Varro (116–27), který vycházel ze široce chápáného pojmu *deklínace* (*dēclīnātiō*); pod deklinaci zahrnuje ohýbání i tvoření slov. V období pozdní antiky pak vznikaly školní gramatiky latiny (Aelius Donatus – 4. stol., Priscianus – 6. stol.), jež ovlivňovaly myšlení o jazyce i jazykovou výuku až do raného novověku.

Pro epochu středověku bylo typické spojení gramatiky s logikou, jež se projevovalo v tzv. scholastické spekulativní gramatice, která byla založena na představě shody mezi výstavbou světa, myšlení a jazyka. V novověku pak pokračovala tradice obecného pohledu na jazyk v koncepci univerzální (obecné, racionální) gramatiky (např. *Grammaire de Port-Royal*, 1660); tato gramatika opět zdůrazňovala shodu zákonů myšlení a zákonů jazyka a snažila se nacházet hlavně to, co mají všechny jazyky společné. Zároveň však začaly být podle vzoru latinských gramatik vytvářeny gramatiky jednotlivých národních jazyků. Platí to rovněž pro češtinu: První gramatikou byla *Gramatyka česká* Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomatesa (1533), na ni navázala *Grammatica česká* Jana Blahoslava (1571), která ovšem zůstala až do devatenáctého století v rukopise. Nejvýznamnější barokní gramatikou pak byla *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae* Václava Jana Rosy (1672).

3.2 Nové období

Lingvistika jako plnoprávná vědecká disciplína se konstituovala od sklonku osmnáctého století a především ve století devatenáctém. Postupně se prosadilo několik základních lingvistických paradigmat (ve smyslu obecného modelu sledovaných problémů a způsobů jejich řešení). Je ovšem třeba podotknout, že lingvistická paradigmata se navzájem nenahrazují a nestrídají, ale zpravidla existují vedle sebe a také se navzájem doplňují a ovlivňují.

Mezi nejdůležitější lingvistická paradigmata patří:

a) Historickosrovnávací přístup k jazyku, který se rozvíjí od počátku devatenáctého století.

b) Typologický přístup k jazyku; objevuje se rovněž už na počátku devatenáctého století, ale výrazně se profiluje až ve století dvacátém.

c) Strukturální přístup k jazyku (strukturálníismus). Zakladatelskou postavou strukturálního je švýcarský jazykovědec Ferdinand de Saussure, na základě jehož přednášek bylo publikováno pojednání *Cours de linguistique générale* (1916). V návaznosti na de Saussurovo pojetí jazyka se v následujících desetiletích konstitovalo několik strukturalisticky orientovaných hnutí a sdružení, především pražská škola, kodaňská škola a tzv. americký deskriptivismus.

d) Generativní gramatika a směry s ní související. Generativní gramatika velmi výrazně ovlivnila výzkumy jazyka ve druhé polovině dvacátého století. Jejím zakladatelem a nejvýznamnějším představitelem je

americký lingvista Noam Chomsky, který svou koncepci poprvé představil v knize *Syntactic Structures* (1957).

e) Rozvoj pomezních disciplín. Od padesátých let dvacátého století se prosazují také tzv. pomezní lingvistické disciplíny, které jsou založeny na integraci lingvistických výzkumů s poznatky dalších věd (psycholingvistika, sociolingvistika). V další fázi (kolem roku 1970) dochází ke komunikačně-pragmatickému obratu – označuje se tak soustředění pozornosti nikoli na jazykový systém, ale na různé aspekty užívání jazyka v komunikaci a na procesy, které s tím souvisejí. Vedle psycholingvistiky a sociolingvistiky se konstituují disciplíny, jako je textová lingvistika, lingvistická pragmatika, konverzační analýza, neurolingvistika či kognitivní lingvistika.

V následujících kapitolách se budeme věnovat jednotlivým výše uvedeným lingvistickým paradigmatům. Vedle náčrtu historických kořenů a zmínky o nejvýznamnějších představitelích bude jejich obsahem především výklad o nejdůležitějších pojmech a teoretických koncepcích, které se v jejich rámci uplatňují.

Literatura

Vývoji a dějinám lingvistiky bylo věnováno značně velké množství prací, různě rozsáhlých, různě náročných a také v různých jazycích. Následující soupis upozorňuje alespoň na některé z nich.

ČERNÝ, Jiří (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.

Rozsáhlý výklad věnovaný dějinám myšlení o jazyce od jeho počátků. Úroveň zpracování je ovšem poněkud rozkolísaná.

ČERNÝ, Jiří (2005): *Malé dějiny lingvistiky*. Praha: Portál.

Zkrácená verze výše uvedené práce.

HELBIG, Gerhard (1973): *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Unter dem besonderen Aspekt der Grammatik-Theorie*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.

Klade důraz zejména na strukturalistické a generativistické gramatické teorie.

HELBIG, Gerhard (1991): *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.

Důkladně pojednává hlavně o komunikačně-pragmatickému obratu.

JUNGEN, Oliver – LOHNSTEIN, Horst (2006): *Einführung in die Grammatiktheorie*. München: Wilhelm Fink.

Popis teorií gramatiky od nejstarších dob s důrazem na generativní gramatiku a příbuzné koncepce.

KOERNER, E. F. Konrad – ASHER, R. E. (ed.) (1995): *Concise history of the language sciences: From the Sumerians to the cognitivists*. Oxford: Pergamon.

Obsáhlý soubor příspěvků o dějinách lingvistiky, včetně mimoevropské a mimoamerické.

PLESKALOVÁ, Jana – KRČMOVÁ, Marie – VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (ed.) (2007): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia. Přehled vývoje bohemistiky rozdělený podle jednotlivých jazykovědných disciplín.

ROBINS, Robert Henry (1997): *A short history of linguistics*. 4. vyd. London: Longman.

Stručný přehled dějin myšlení o jazyce od jeho počátků.

WILDGEN, Wolfgang (2010): *Die Sprachwissenschaft des 20. Jahrhunderts: Versuch einer Bilanz*. Berlin – New York: De Gruyter.

Výklad o základních směrech lingvistiky dvacátého století, včetně neurolingvistiky nebo kognitivní lingvistiky.

4. Historickosrovnávací přístup k jazyku. Genetická klasifikace jazyků a jejich vývoj

4.1 Různost a podobnost jazyků

Jeden ze základních problémů, na něž se zaměřuje myšlení o jazyce, bezpochyby představuje otázka, jak vysvětlit různost jazyků a současně fakt, že některé jazyky si jsou ve větší nebo menší míře podobné. V naší kultuře byl tradičním zdrojem pro vysvětlení rozdílnosti jazyků biblický mýtus o babylonské věži a jazykovém zmatení, které způsobilo, že zmizel původní jazyk, jenž byl jednotný a dokonalý. Novým a vědecky podloženým vysvětlením se stal poukaz na to, že různé jazyky mají společné východisko (prajazyk), který je bází pro podobnost, a odlišily se od sebe divergentním (rozbíhavým) vývojem.

Důležitý podnět zde představoval staroindický posvátný jazyk *sanskrt*, s nímž se v sedmáctém a osmáctém století setkávali misionáři. Britský soudce v Kalkatě William Jones pak ve druhé polovině osmnáctého století formuloval teorii, že staroindické a evropské jazyky mají společný původ, že vznikly z jednoho prajazyka. Tento prajazyk začal být nazýván (pra)indoevropština, případně (pra)indogermánština; zpočátku se objevovala též domněnka, že prajazykem je sám sanskrt.

4.2 Rozvoj historickosrovnávací jazykovědy

Předpoklad existence prajazyka stál na počátku výrazného rozvoje historickosrovnávací jazykovědy, resp. obecněji jazykovědy historické (diachronní). Zkoumání jazykového vývoje zároveň přispělo k prosazení lingvistiky jako plnoprávné vědy a bylo spojeno se zřizováním speciálních lingvistických pracovišť.

K hlavním cílům takto orientované lingvistiky patří:

- a) Rekonstrukce prajazyka (praindoevropštiny) – ta se stává předmětem zájmu indoeuropeistiky.
- b) Doložení genetické příbuznosti jazyků majících východisko v praindoevropštině (indoevropské jazyky). (Zároveň byla pozornost věnována i příbuznosti jazyků neindoevropských – srov. níže.)
- c) Postižení zákonitostí jazykového vývoje.
- d) Soustavný popis vývoje jazyků.

Zpočátku se výzkum příbuznosti jazyků soustřeďoval na hledání podobností v oblasti slovní zásoby; ty bylo možno zřetelně doložit (srov. např. české *nový*, polské *nowy*, anglické *new*, německé *neu*, řecké *neos*, latinské *novus*, sanskrtské *návah*). Závažnější pak bylo prokázání shod a paralel v gramatické stavbě.

K nejvýznamnějším badatelům v první fázi existence historickosrovnávací jazykovědy patřil německý lingvista Franz Bopp (1791–1867), který v roce 1816 doložil příbuznost systémů konjugace (slovesného časování) v sanskrtu, řečtině, latině, perštině a „germánštině“ (tedy němčině), a Dán Rasmus Kristian Rask (1787–1832), jenž se věnoval hlavně vývoji germánských jazyků. Neméně významná byla historická gramatika germánských jazyků (*Deutsche Grammatik*, 1819–1837) od Jacoba Grimma (1785–1863). Kolem poloviny devatenáctého století se August Schleicher (1821–1868) pokoušel popsat vývoj jazyků podle modelu biologických systémů, a dokonce napsal krátký text, bajku o ovcích a koních (*Avis akvāsas ka*), který měl ukázat předpokládanou podobu praindoevropštiny (srov. Vavroušek, 2009: 37–42).

4.3 Mladogramatismus

Novou a zásadně důležitou fází ve vývoji historickosrovnávací (historické) jazykovědy pak od sedmdesátých let devatenáctého století představoval lingvistický **pozitivismus**, známý také pod názvem **mladogramatismus**; někdy se podle místa studia a působení většiny hlavních představitelů mladogramatismu, k nimž patřil např. Hermann Paul (1845–1921), August Leskien (1840–1916) nebo Karl Brugmann (1849–1919), také hovoří o lipské škole. V české lingvistice realizoval zásady mladogramatického přístupu Jan Gebauer (1838–1907), autor rozsáhlé historické mluvnice češtiny, a později Oldřich Hujer (1880–1942) i další badatelé.

Mladogramatiky charakterizuje snaha vycházet pouze z pozitivních, jasně doložených faktů. Na základě spolehlivého jazykového materiálu se snažili

popsat zákony vývoje jazyka, přičemž se soustřeďovali především na vývojové změny hlásek. Předpokládalo se, že zákony jazykového vývoje musí platit bezvýjimečně; to, co se jeví jako výjimka, má jako příčinu působení jiného zákona, nebo je výsledkem vlivu analogie (srov. Vavroušek, 2009: 72–81).

Příkladem zákona hláskového vývoje v češtině (a dalších slovanských jazycích) může být tzv. Havlíkovo pravidlo (Antonín Havlík [1855–1925] byl jedním z Gebauerových žáků). Dané pravidlo vysvětluje vývoj spojený se zánikem jerů (redukovaných samohlásek): V souvislé řadě slabik s jery v lichých slabikách (počítáno od konce slova) jery zanikaly, v sudých slabikách se vokalizovaly (změnily se v krátkou samohlásku):

(1) *дѣнь > den X dъne > dne* (zánik tzv. měkkého jeru).

(2) *стѣнь > sen X стѣна > sna* (zánik tzv. tvrdého jeru).

Vliv analogie znamená, že jestliže určitý jazykový jev neodpovídá zákonu, odchylka vznikla na základě přizpůsobení příbuzným (a více zastoupeným) formám. Jak vypadá změna vyvolaná analogií, ukazuje instruktivně Petr Vavroušek na příkladu z latiny:

(a) před rokem cca. 400 př. n. l. je v latině doložen jak nom. *labōs* „práce“, tak gen. *labōsis*;

(b) poté proběhla v latině zákonitá hlásková změna a každé /s/ v kontextu mezi vokály se změnilo na /r/. To se netýkalo nom. *labōs*, protože nesplnil vymezené podmínky, změnil se však genitiv *labō-s-is* > *labō-r-is*;

(c) v latině po roce 200 př. n. l. se analogicky podle genitivu spontánně prosazuje v celém paradigmatu /r/: nom. *labor*, gen. *labōris* atd. (Vavroušek: 2009: 14).¹⁰

Příkladem analogie ve vývoji češtiny mohou být změny, ke kterým došlo u některých slov po zániku jerů: tak se tvar *domček*, odpovídající Havlíkovu pravidlu (byly tu tři jery vedle sebe – *dombččkъ*, sudý se vokalizoval), změnil podle *domečka* a dalších tvarů na dnešní *domeček*; naproti tomu ve slovenštině působila analogie v opačném směru: *domček*, *domčeka*.

Badatelé patřící k mladogramatickému směru podstatně přispěli k poznání vztahů mezi jazyky a jejich vývoje. Jako poněkud problematický rys se ovšem bere to, že jim často chyběl ohled na celek a soustřeďovali se na sledování příčinných vztahů mezi jednotlivými prvky jazyka (hovoří se o sklonu mladogramatiků k atomismu).

V následujícím období (éra dominance mladogramatismu končí v prvním desetiletí dvacátého století) výzkumy ve sféře indoevropéistiky

10 Rovné závorky (lomítka) v citátu označují fonémy (srov. níže v kap. 6).

intenzivně pokračovaly; k mezinárodně proslulým badatelům patřil např. Jerzy Kuryłowicz (1895–1978) nebo Émile Benveniste (1902–1976). Přehled současného stavu rekonstrukce praindoevropštiny podal Jan Bičovský (2012). Nemenší pozornost byla a je věnována vztahům mezi indoevropskými jazyky a popisu vývoje jednotlivých jazyků (pokud jde o češtinu, srov. např. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986; Komárek, 2012).

4.4 Indoevropské jazyky

Podle současného stavu poznání se předpokládá, že kmen označovaný jako Indoevropané žil asi před 6 000 lety na území, které se nacházelo severně od Černého moře, u řek Dněstr a Dněpr. Z příčin, které nejsou známy, pronikali Indoevropané z této pravlasti velmi daleko na západ i na východ. Toto oddělování bylo doprovázeno postupným jazykovým štěpením (srov. Bičovský, 2012: 11). Hovoříme tak o tzv. indoevropské jazykové rodině. Často je znázorňována jako strom, jehož kmen (praindoevropština) se dělí na řadu větví (skupiny navzájem spjatých jazyků, u nichž se předpokládá společný dílčí prajazyk: pragermánština, praslovánština apod.); další „větvení“ pak odpovídá podskupinám (jazyky západoslovanské, východoslovanské a jihoslovanské; východogermánské, západogermánské a severogermánské apod.) a nakonec jednotlivým jazykům (některé jazyky jsou ovšem samostatné, není u nich dokázána blízká příbuznost s dalšími indoevropskými jazyky).

V rámci indoevropských jazyků se rozlišují tyto větve (podrobnější přehled podává např. Vavroušek, 2009: 81–83):

- anatolské jazyky (mj. vymřelá chetitština, lýdština);
- tocharské jazyky (vymřelá tocharština A, tocharština B);
- italské jazyky (latina aj.; na základě latiny vznikly románské jazyky: francouzština, italština, španělština, portugalština, rumunština atd.);
- keltské jazyky (irština, velština, bretonština aj.);
- germánské jazyky (švédština, norština, dánština, islandština, angličtina, němčina, nizozemština aj.);
- baltské jazyky (litevština, lotyšština aj.);
- slovanské jazyky (čeština, slovenština, polština, horní a dolní lužická srbština, ruština, ukrajinština, běloruština, slovinština, srbština, chorvatština, makedonština, bulharština aj.);
- řečtina;
- albánština;
- arménština;

- íránské jazyky (perština, kurdština, tádžičtina, paštština aj.);
- indoárské jazyky (sanskrt, hindština, bengálština, romština aj.).

Zvláštní skupinu tvoří tzv. reliktní jazyky, tedy vymřelé jazyky, které jsou jen velmi málo doložené a jejichž příslušnost k určité větvi není zřejmá (dáčtina, thráčtina, venetština aj.).

4.5 Neindoevropské jazyky

Obdobně jako v případě indoevropských jazyků se rozvíjí genetická klasifikace a popis vývoje jazyků neindoevropských.

K těmto jazykům mj. patří:

- uralské jazyky, jednak ugrofinské (maďarština, finština, estonština aj.), jednak samodijské (např. něnečtina);
- kavkazské jazyky (gruzínština aj.);
- altajské jazyky (turečtina, mongolština aj.);
- semitohamitské jazyky (hebrejšťina, arabština aj.);
- tibetočínské (sinotibetské) jazyky (čínština, tibetština, barmština, thajština, laoština aj.);
- drávidské jazyky (tamilština aj.);
- austroasijské jazyky (vietnamština, khmerština aj.);
- austronéské jazyky (indonéština-malajština, javánština, tagalština aj.);
- paleoasijské jazyky (čukotština, eskymáčtina aj.).

Samostatné postavení, bez plně prokázaných vztahů k dalším jazykům, má baskičtina, japonština či korejština. K dalším skupinám jazyků, u nichž často není vyřešena otázka případné příbuznosti, patří jazyky africké, indiánské, papuánské nebo australské.

Podrobnější výklad o indoevropských i neindoevropských jazycích podávají různé odborné publikace, např. Krupa – Genzor – Drozdík, 1983; Klégr – Zima a kol., 1989; Price a kol., 1998.

4.6 Nostratická teorie

Tzv. nostratická teorie (z latinského *noster* ‚náš‘), formulovaná ruským vědcem Vladislavem Markovičem Illyčem-Svityčem (1934–1966), předpokládá, že mezi indoevropskými a dalšími jazyky (uralskými, altajskými, semitohamitskými, drávidskými aj.) rovněž existuje jazyková

příbuznost, a snaží se ji doložit hlavně hledáním paralel v oblasti slovní zásoby. V souvislosti s tím se dostáváme k otázce, zda lidský jazyk vznikl v obdobných podmínkách a bez vzájemné závislosti na různých místech světa (polygeneze jazyka), nebo zda bychom měli vycházet z toho, že vznikl na jednom místě a postupně se diferencoval (monogeneze jazyka).

4.7 Pokus o alternativní řešení: marrismus

Na okraj ještě dodejme, že i když koncepce genetické příbuznosti jazyků a jejich vývoje z prajazyka byla široce uznána, objevil se v první polovině dvacátého století pokus o formulování alternativní teorie. Tzv. marrismus (zvaný též nové učení o jazyce), jehož základy byly vypracovány ruským lingvistou a znalcem kavkazských jazyků Nikolajem Jakovlevičem Marrem (1864–1934), prosazoval myšlenku, že všechny jazyky vznikly ze čtyř magických „praslov“ (*sal, ber, jon, roš*) a že rozdíly mezi současnými jazyky jsou dány jejich míšením a stadiálním vývojem (náhlými zvraty); některé jazyky zůstaly v nižším stadiu, jiné „postoupily“ do vyššího, a to v souvislosti se stadii ekonomického vývoje společnosti. I když je kurióznost této představy zřejmá, do roku 1950 představoval marrismus vůdčí lingvistickou doktrínu v Sovětském svazu a na konci čtyřicátých let byl propagován i v lingvistice české.

Literatura

- BIČOVSKÝ, Jan (2012): *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- KLÉGR, Aleš – ZIMA, Petr a kol. (1989): *Světlem jazyků*. Praha: Albatros.
- KOMÁREK, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- KRUPA, Viktor – GENZOR, Jozef – DROZDÍK, Ladislav (1983): *Jazyky sveta*. Bratislava: Obzor.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- PRICE, Glanville a kol. (1998): *Encyklopedie jazyků Evropy*. Praha: Volvox Globator.
- VAVROUŠEK, Petr (2007): *O rekonstrukci praindoevropštiny*. 2. vyd. Praha: Filozofická fakulta UK v Praze.

5. Typologický přístup k jazyku

5.1 Základy typologické klasifikace jazyků a její vývoj

V rámci typologického přístupu k jazyku (jazykové typologie) se uplatňuje snaha propracovat klasifikaci jazyků, resp. jejich jednotlivých složek, na základě formálních charakteristik, způsobů výstavby a uspořádání jazykových jednotek. Genetická příbuznost jazyků zde není rozhodující. Např. čeština a bulharština jsou jazyky blízce příbuzné (indoevropské a slovanské), avšak typologicky se vzhledem k vývoji, k němuž došlo v bulharštině (zánik pádových koncovek), výrazně odlišují. Na druhé straně má čeština z typologického hlediska některé rysy, které ji spojují např. se svahilštinou (africkým jazykem z rodiny bantuských jazyků).

Typologický výzkum jazyků se utvářel paralelně k historickosrovnávací gramatice od počátku devatenáctého století. U jeho kořenů stáli němečtí romanticky orientovaní učenci, jako byl Friedrich Schlegel (1772–1829), August Wilhelm Schlegel (1767–1845) nebo Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Humboldt stanovil čtyři jazykové typy, jazyky izolující, flexivní, aglutinační a inkorporující, se kterými pak operovali i pozdější typologové. Charakteristické dále bylo, že ze stavby jazyků vyvozovali tito badatelé závěry o způsobu myšlení jejich uživatelů a spekulovali o „národním duchu“, který se v jazyku projevuje. S tím byl spojen také hodnotový postoj: byly rozlišovány jazykové typy vyšší a nižší a jazyky s rozvinutou soustavou tvarů byly pokládány za pokročilejší než jiné. Např. německý lingvista Heymann Steinthal (1823–1899) přirovnal „beztvaré jazyky“ (barmština, thajština) k „houbám a chaluhám“ (cit. podle Luschützky, 2003: 21).

5.2 Moderní ideální typologie

Vědecká typologie jazyků se v plné míře rozvíjí v první polovině dvacátého století. Důležité místo zde zaujímá koncepce českého lingvisty Vladimíra Skaličky (1909–1991), příslušníka pražské strukturální školy (k tomu srov. kap. 6). V současnosti už v pojetí typologie převládají odlišné pohledy a metody, vývojově je však Skaličkův popis jazykových typů velmi závažný (srov. Skalička, 2004–2006; přehledný výklad s aplikací na češtinu podává např. pojednání *Typ češtiny* z roku 1951).

Skaličkova typologie je svou povahou **holistická** (zaměřená na celek), tedy jednotlivé typy charakterizuje rysy z různých oblastí jazyka (základní platnost ovšem mají rysy morfologické a slovtvorné), a na druhé straně **ideální**. Jednotlivé typy jazyků představují konstrukty, které nejsou v plné míře přítomny v žádném reálně existujícím jazyce. Žádný přirozený jazyk tak není typologicky čistý: Neobsahuje rysy pouze jednoho jazykového typu ani všechny rysy jednoho typu; zpravidla v něm ovšem jeden typ převládá.

Skalička v návaznosti na dřívější klasifikace popsal pět jazykových typů. Terminologie je zde ovšem poněkud rozkolísaná. Vedle termínů užívaných Skaličkou se v odborné literatuře objevují ještě termíny další.

a) Jazyky **flexivní/flektivní** (z latinského *flectō, -ere, flexi, flexum* ‚ohýbat‘); užívá se také termín jazyky **fúzující**:

Tento typ převládá v četných indoevropských jazycích (čeština, latina, sanskrt), ale také např. v africké svahilštině. Flexivní jazyky se vyznačují tím, že obecné gramatické významy (gramatické kategorie) se v nich vyjadřují prostřednictvím morfémů, které jsou umístěny v okrajové části slova; jde tedy o prefixy (předpony) nebo o sufixy (přípony). Přitom dochází ke kumulaci (hromadění) významů v jednom morfému. Např. v češtině sufix *-ám* (*žen-ám, knih-ám*) vyjadřuje současně rod, číslo a pád substantiva, sufix *-u* (*nes-u, píš-u*) osobu, číslo, čas atd. slovesa. Příznačná je dále synonymie morfémů (v genitivu singuláru maskulin zakončených v nominativu na souhlásku se objevuje sufix *-a, -u* nebo *-e*) a na druhé straně jejich homonymie: např. *-y* může označovat nominativ, akuzativ, vokativ nebo instrumentál plurálu maskulina (*hrad-y*).

b) Jazyky **aglutinační** (z latinského *agglutināre* ‚přilepovat‘):

Aglutinační typ se výrazně uplatňuje v četných jazycích různého původu, např. v maďarštině, turečtině, baskičtině nebo japonštině. Gramatické významy jsou zde opět vyjadřovány morfémy (zpravidla sufixy)

v okrajové části slova, tyto morfémy jsou ovšem jednofunkční a jsou kladeny vedle sebe. Charakteristické dále je, že aglutinační jazyky nemají kategorii jmenného rodu a nerozlišují skloňování různých slovních druhů (stejný morfém je užíván u substantiv, adjektiv či zájmen).

Příkladem může být způsob tvoření tvarů slov v maďarštině nebo turečtině (maďarsky *ház*, turecky *ev* ,dům‘).

Tab. 2: Aglutinační jazyky: Maďarština.

	Singulár	Plurál
Nominativ	<i>ház</i>	<i>ház-ak</i>
Akuzativ	<i>ház-at</i>	<i>ház-ak-at</i>

Tab. 3: Aglutinační jazyky: Turečtina.

	Singulár	Plurál
Nominativ	<i>ev</i>	<i>ev-ler</i>
Akuzativ	<i>ev-i</i>	<i>ev-ler-i</i>

K dalším nápadným rysům aglutinačních jazyků patří např. to, že gramatické morfémy odpovídají také předložkám v jiných typech jazyků nebo slouží pro vyjadřování přivlastňovacího vztahu: maďarsky *ház-ba* ,do domu‘, *ház-ban* ,v domě‘, *ház-am* ,můj dům‘; při kombinaci vzniká např. *ház-am-ban* ,v mém domě‘.

Pro aglutinační jazyky je dále příznačná tzv. vokální (vokálová) harmonie: samohlásky v gramatických morfémech se obměňují podle toho, jaké samohlásky se vyskytují v kmenové části slova (kombinují se pouze přední, nebo pouze zadní samohlásky). Srov. např. maďarské plurálové formy *asztal-ok* ,stoly‘, *ember-ek* ,lidé‘, *sör-ök* ,piva‘.

V češtině se aglutinační prvky vyskytují omezeně. Lze o nich hovořit tehdy, jestliže morfém nese jen jeden význam, resp. jestliže jsou gramatické významy rozloženy mezi několik morfémů následujících po sobě: srov. např. *nej-mlad-ší*, *po-nesu*, *minu-l-o* (nulová koncovka), *minu-l-a*, *minu-l-i* atd.

c) Jazyky **introflexivní/introflektivní** (s vnitřní flexí):

Tento typ se spojuje zvláště se semitskými jazyky, jako je arabština nebo hebrejština. Slova zde mají kořen, který je tvořen několika souhláskami. Gramatické významy a odvozeniny se vytvářejí tak, že se mezi souhlásky vkládají různé samohlásky (tzv. interfixy). Samohláska může stát

i před první nebo za poslední souhláskou kořene. Např. arabský kořen *K-T-B* je východiskem pro formy a výrazy jako *KiTāB* ‚kniha‘, *KuTūB* ‚knihy‘, *KaTaBa* ‚psal‘, *KaTiB* ‚písař‘.

V češtině se rysy introflexivního jazykového typu objevují jen v minimální míře jako výsledek hláskového vývoje v minulosti: *přítel* – *přátel*. Relativně je rozšířeno rozlišování tvarů slova prostřednictvím změny souhlásky (*páni* – *pány*, *vlci* – *vlky*); to už je ale okrajový případ, protože pro introflexivní typ jsou charakteristické změny samohlásek.

Více se mezi indoevropskými jazyky projevují introflexivní rysy v angličtině a zejména v němčině. Jde tu opět o důsledek vývojových hláskových změn. Rozdílné vokály uvnitř slovního tvaru zde rozlišují singulár a plurál substantiv nebo různé tvary slovesa. Srov. např. anglické *tooth* – *teeth*, *sing* – *sang* – *sung*, německé *Vater* – *Väter*, *trink* – *trank*, *mögen* – *mag* – *mochte*.

Jazyky patřící k těmto třem typům bývají někdy nazývány jazyky **syntetické**, resp. **afigující**.

d) Jazyky **izolační/izolující**; užívá se také termín jazyky **analytické**:

Výrazné izolační rysy vykazují jazyky jako angličtina nebo francouzština, ale také např. havajština. Základní vlastností izolačního typu je to, že forma plnovýznamových slov zůstává neměnná a gramatické významy jsou vyjadřovány tzv. funkčními slovy (předložky, zájmena, gramatický člen, pomocná slovesa apod.) nebo pevným slovosledem (např. pořadí podmět – sloveso – předmět).

Příkladem může být užívání předložek odpovídající českému genitivu (v angličtině *of*, ve francouzštině *de*) nebo dativu (v angličtině *to*, ve francouzštině *à*), vyjadřování slovesné osoby prostřednictvím zájmena při neměnnosti tvaru slovesa (anglické *I know* ‚vím‘, *you know* ‚víš‘; v mluvené realizaci k tomu dochází i ve francouzštině: *je parle* [parl] ‚mluvím‘, *tu parles* [parl] ‚mluvíš‘) nebo vyjadřování gramatických významů pomocným slovesem (anglicky *I was speaking*, francouzsky *j'ai parlé* ‚mluvil jsem‘). Izolačně bývají tvořeny také např. tvary komparativu a superlativu adjektiv: anglicky *more beautiful*, *the most beautiful*, francouzsky *plus beau*, *le plus beau* ‚krásnější, nejkrásnější‘.

V češtině se izolačním způsobem tvoří mj. četné slovesné tvary, např. préteritum (*dělal jsem*, *dělal jsi*), různé formy kondicionálové (*dělali bychom*, *byli by dělali*) nebo opisné pasivum (*je dělán*). Tendence k izolačnímu typu se projevuje také ve skloňování jmen jako *stavení*, *paní*, *jarní*.

e) Jazyky **polysyntetické** (někteří badatelé užívají také termín jazyky **izolační/izolující**, takže hrozí záměna s předchozím typem):

Polysyntetický typ je silně zastoupen v jazycích jako čínština, indonéština nebo vietnamština. Slova se zde neskloňují a nečasují, jsou kladena prostě vedle sebe. Plnovýznamová slova mají i gramatické funkce. Např. v indonéštině bývá plurál tvořen reduplikací (zdvojením) slova: *benda* ‚předmět‘ – *benda benda* (psáno i *benda²*) ‚předměty‘; důležité je, že druhý výskyt výrazu *benda* označuje ‚větší počet než jeden‘. Podobně: *jalan* ‚jít‘ – *jalan jalan* ‚chodit sem a tam‘. V čínštině má sloveso *ken* ‚následovat‘ i význam odpovídající předložce *s*, *kej* znamená ‚dát‘ i ‚k‘ (srov. Klégr – Zima, 1989: 79).

Pro polysyntetické jazyky je příznačné také to, že prostým spojováním slov vznikají nové významy, které přímo nevyplývají z významů složek. Srov. např. indonéské *mata hari* ‚oko + den = slunce‘. V čínštině spojení znaků s významem ‚ohněn‘ a ‚vůz‘ vytváří význam ‚vlak‘, přidání znaku označujícího hlavu produkuje význam ‚lokomotiva‘.

f) Jazyky **inkorporační/inkorporující**:

Vedle uvedených pěti jazykových typů vymezených Skaličkou operují někteří badatelé ještě s typem nazývaným inkorporační, resp. inkorporující (z latinského *incorporāre* ‚vtělovat, včleňovat, zapojovat‘); používá se ovšem i termín jazyky **polysyntetické**, což opět může vést k nejasnostem. Inkorporační rysy se projevují mj. v baskičtině nebo v paleoasijských jazycích (eskymáčtina). Inkorporace se projevuje tak, že slovesa do sebe „zahrnují“ další slovní druhy (především zájmena, ale i substantiva nebo adverbia).

Baskičtina:

d-akar-t

to v nesení mnou

,nesu to‘¹¹

5.3 Multidimenzionální typologie

Novější fázi rozvoje jazykové typologie charakterizuje maximální rozšíření materiálové základny a na druhé straně přechod od zaměření na jazyky jako celek ke komplexnímu výzkumu a porovnávání různých oblastí jazyka a různých jazykových jevů. Byla tak vybudována

11 Příklad převzat z Klégr – Zima a kol., 1989: 336.

např. typologie jazyků podle zvukových vlastností (jazyky vokalicke a konsonantické – na základě poměru vokálů a konsonantů) či podle výstavby slabiky (jazyky s převahou otevřených slabik, zakončených na vokál – schéma KV; jazyky s převahou zavřených slabik, zakončených na konsonant – schéma KVK). Podobně byly jazyky světa typologicky rozčleněny podle převažujícího pořádku slov, tedy podle toho, jaké je pořadí syntaktického subjektu (S), slovesa (V) a objektu (O): SVO, VSO, VOS, SOV, OSV, OVS. Příkladem podoby a rozsahu současných typologických studií může být práce připravená v lipském Institutu Maxe Plancka (Dryer – Haspelmath, ed., 2011).

5.4 Výzkum jazykových univerzálií

Protějškem popisu různých jazykových typů je výzkum jazykových univerzálií, tedy hledání toho, co představuje zásadní, fundamentální rysy jazyka a co je různým jazykům společné. Vývoj bádání o univerzáliích je spojen především s dílem amerického lingvisty Josepha Harolda Greenberga (1915–2001), mj. editora sborníku *Universals of Language* (1963).

Klasifikace jazykových univerzálií:

a) Absolutní univerzálie (všechny jazyky mají vlastnost X). Např.: Všechny jazyky rozlišují jména a slovesa. Všechny jazyky mají orální (ústní) vokály.

b) Neabsolutní (statistické) univerzálie (většina jazyků má vlastnost X). Např.: Většina jazyků má vokál *i*. Většina jazyků má adjektiva.

c) Neomezené (nepodmíněné) univerzálie (týkají se jednoho rysu). Výše uvedené příklady představují nepodmíněné univerzálie.

d) Implikativní univerzálie (týkají se vzájemného vztahu mezi jazykovými rysy). Pro všechny jazyky platí, že jestliže má jazyk vlastnost P, má také vlastnost Q. Např.: Jestliže má jazyk duál, pak má také plurál. Jestliže má jazyk prepozice (předložky), stojí genitiv skoro vždy za řídícím substantivem, naopak jestliže má jazyk postpozice (záložky, např. v maďarštině), stojí genitiv skoro vždy před substantivem.

K problematice jazykové typologie a jazykových univerzálií je třeba připojit ještě dva dodatky:

5.5 Areálová klasifikace jazyků

Dalším přístupem k třídění jazyků je tzv. areálová klasifikace, která se opírá o rysy, jež spojují různé jazyky vyskytující se na určitém území. Základní klasifikační jednotkou tu je tzv. jazykový svaz (*Sprachbund*). Je tvořen skupinou jazyků vykazujících společné rysy, které přitom nejsou podloženy geneticky, ale jsou dány dlouhodobým jazykovým kontaktem, případně totožným kulturně-politickým vývojem v určité geografické oblasti. Jde zejména o shody a podobnosti v syntaxi a morfologii a o společnou kulturní slovní zásobu.

Výrazným příkladem je balkánský jazykový svaz, který zahrnuje bulharštinu, makedonštinu, rumunštinu (resp. též moldavštinu) a albánštinu. V těchto jazycích se vyvinula řada společných gramatických rysů, které jsou označovány jako **balkanismy**. Patří k nim především:

a) Zánik infinitivu:

Bulharština

искам да чета [iskam da četa]

chci, abych psal

,chci psát‘

b) Postponovaný gramatický člen (tj. člen připojený na konec slovního tvaru): Srov. např. bulharské *книга-та* [knigata], kniha‘, albánské *mik-u*, přítel‘, rumunské *om-ul*, člověk‘.

c) Zdvojování syntaktického objektu: Dochází jednak ke zdvojování zájmenných tvarů, jednak k zájmennému zdůraznění objektu vyjádřeného substantivem.

Bulharština

него го нямаше там [nego go njamaše tam]

jeho ho nebylo tam

,on tam nebyl‘

Bulharština

той я видя книгата [toj ja vidja knjigata]

on ji viděl tu knihu

,viděl tu knihu‘

Albánština

e shkrova letrën

ho napsal jsem dopis

,napsal jsem dopis‘

V souvislosti s češtinou se někdy uvažuje o středoevropském (podunajském) jazykovém svazu, v zásadě podloženém soužitím nositelů různých jazyků v rakouské monarchii. Vedle češtiny do něho bývá zařazována (rakouská) němčina, slovenština, maďarština, částečně i slovinština a chorvatština, okrajově polština. Mezi charakteristickými rysy se uvádí přízvuk na první slabice slova, existence dlouhých vokálů, obdobný systém konsonantů, ztráta znělosti konsonantů na konci slov, opisné futurum a pasivum a také shody a podobnosti ve slovní zásobě a frazeologii. Vídeňský bohemista Stefan Michael Newerkla (2002/2003, s. 63–66) poukázal na četné lexikální paralely mezi rakouskou němčinou a dalšími středoevropskými jazyky (němčina v Německu přitom nejednou používá výraz odlišný). Např.: Německy *Ziel*, česky *cíl*, slovensky *cieľ*, polsky *cel*, maďarsky *cél*, slovinsky, chorvatsky, srbsky *cilj*. V rakouské němčině *Automatenbüffet*, česky, slovensky *automat, bufet*, maďarsky *automata büfé*; naproti tomu v nerakouské němčině *Schnellimbiss*. V rakouské němčině *Matura*, česky, slovensky *maturita*; v nerakouské němčině *Abitur*.

Dále bývá vymezován např. eurasijský svaz, zahrnující jazyky východní Evropy (charakteristické jsou nominální věty či neexistence slovesa *mít*), nebo indický svaz.

5.6 Kontrastivní lingvistika

Na porovnávání různých jazyků v oblasti gramatiky a slovní zásoby bez ohledu na jejich genetické či typologické vztahy se zaměřuje kontrastivní lingvistika (dříve též označovaná jako lingvistika konfrontační). Cílem je především popis strukturních a funkčních ekvivalentů mezi jazyky, jenž může být využit mj. pro jazykovou výuku (poznání cizího jazyka, zabránění interferencím, tedy vlivu jednoho jazyka na vyjádření v jiném jazyce). Srov. např. Lotko, 1997; Štícha, 2003.

Literatura

DRYER, Matthew S. – HASPELMATH, Martin (ed.) (2011): *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library. Dostupné online: <http://wals.info/> [cit. 1. 4. 2013].

KLÉGR, Aleš – ZIMA, Petr a kol. (1989): *Světlem jazyků*. Praha: Albatros.

LOTKO, Edvard (1997): *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- LUSCHÜTZKY, Hans Christian (2003): *Uvedení do typologie jazyků*. Praha: Filozofická fakulta UK v Praze.
- NEWERKLA, Stefan Michael (2002/2003): Čeština v monarchii a středoevropský jazykový areál. *Český jazyk a literatura*, 53, č. 2, s. 61–68.
- SKALIČKA, Vladimír (2004–2006): *Souborné dílo I.–III.* Praha: Karolinum.
- ŠTÍCHA, František (2003): *Česko-německá srovnávací gramatika*. Praha: Argo.

6. Strukturální přístup k jazyku

6.1 Jazyk jako systém a struktura

Jedním ze základních úkolů, které si lingvistika klade, je odpověď na otázku, jaká je výstavba jazyka a povaha vztahů, jež v něm existují. V devatenáctém století byla rozšířena představa, že jazyk je analogický k živému organismu. Na počátku dvacátého století se prosadila koncepce, podle níž je jazyk uspořádaná soustava jednotek (jazyk je tedy systém) a jednotky jsou determinovány sítí vzájemných vztahů (vytvářejí strukturu). Rozhodující vliv měly myšlenky švýcarského lingvisty Ferdinanda de Saussura (1857–1913) shromážděné ve spise *Cours de linguistique générale*, jenž byl vydán posmrtně (1916), a to podle poznámek z de Saussurových přednášek na ženevské univerzitě; český překlad *Kurs obecné lingvistiky* byl publikován v roce 1989 (Saussure, 1989).

De Saussure se postavil proti dosavadnímu pojetí lingvistiky; hodnotil ji jako příliš atomistickou (tedy zaměřenou na sledování jednotlivých prvků bez ohledu na jejich vzájemné vztahy) a příliš historickou, resp. příliš normativní (předepisující, jak by měl jazyk vypadat, nikoli popisující jeho podobu). Cílem se pro něho stala deskriptivní a systematická lingvistika, pro kterou je hlavním předmětem zkoumání jazyk v určitém časovém momentu (synchronie), nikoli vývoj jazyka (diachronie). Srov. Brügger – Vigsø, 2008: 12.

6.2 Základní rysy de Saussurova pojetí jazyka

Bází de Saussurova strukturálního pojetí jazyka je rozlišení tří složek: Termín **řeč** (*langage*) označuje úhrn jazykových jevů, resp. lidskou schopnost

užívat jazyka. Řeč je pak diferencována na **jazyk** (*langue*), abstraktní systém založený na vztazích mezi jednotkami („je to gramatický systém, který existuje v mozku každého, či přesněji v mozcích souhrnu jednotlivců“ – Saussure, 1989: 50), a na **mluvu** (*parole*), tedy individuální užívání jazyka:

Mluva je naopak individuální akt vůle a inteligence, a je v ní vhodné rozlišovat: (1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky; (2) psychickofyziologický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit (Saussure, 1989: 50).

Oddělujeme-li jazyk od mluvy, oddělujeme zároveň i: (1) to, co je u jednotlivce sociálního; (2) to, co je podstatné, od toho, co je podružné a více či méně náhodné (Saussure, 1989: 50).

[Jazyk je] sociální částí řeči, vnější vůči jednotlivci, jenž ho sám o sobě nemůže ani vytvářet, ani modifikovat. Existuje jen díky určité předchozí úmluvě mezi členy společenství (Saussure, 1989: 51).

Vlastním předmětem zájmu lingvistiky je podle de Saussura jazyk. Vztah mezi jazykem a mluvou přitom není jednostranný: Jazyk umožňuje mluvu a mluva je užíváním jazyka. Na druhé straně mluva jazyk ovlivňuje. V mluvě se objevují odchylky od jazykového systému, a jestliže se rozšíří, dojde ke změně systému. Systém tak není neměnný, je spojením statiky a dynamiky, stability a lability.

De Saussure zdůrazňoval, že vztahy mezi jednotkami jazyka jsou důležitější než jejich materiální povaha; jazyk je tvořen právě souborem těchto vztahů. Poukazuje na to proslulé srovnání jazyka s hrou v šachy:

Nahradíme-li dřevěné figurky slonovinovými, nemá tato změna na systém žádný vliv; jestliže však počet figurek zmenšíme nebo zvětšíme, zasáhne takováto změna značně „gramatiku“ této hry (Saussure, 1989: 58).

S tím souvisí důraz, který de Saussure kladl na pojem **hodnota** (*valeur*); podle jeho názoru „jazyk může být jen systém čistých hodnot“ (s. 139). Hodnota jazykové jednotky je dána souborem jejích vztahů k jiným jednotkám. Např. zvukové jednotky jazyka (fonémy) tak nejsou charakterizovány svou pozitivní kvalitou (tím, jak jsou tvořeny, jak znějí), ale tím, že se mezi sebou nesměšují:

$b = ne\ p$ (rozdíl znělost – neznělost)

$ne\ v$ (rozdíl bilabiálnost/obouretnost – labiodentálnost/retozubnost)

ne *m* (rozdíl orálnost/ústnost – nazálnost/nosovost)

ne *d* (rozdíl labiálnost/retnost – alveodentálnost/zubodásňovost)

Podobně třeba v rámci kategorie gramatického čísla je hodnota plurálu různá podle toho, zda je pouze protějškem singuláru (označuje pak větší počet exemplářů než jeden), či zda v daném jazyce existuje i dvojné číslo (duál), nebo dokonce též trojné číslo (triál).

6.3 Pražská škola a další vývoj pojmu *jazykový systém*

Propracovávání pojmu *jazykový systém* a popis struktury jazyka jsou spjaty především s tzv. Pražskou školou, která představuje jeden z hlavních směrů strukturální lingvistiky.

Institucionální základnou Pražské školy se stal Pražský lingvistický kroužek (PLK), který byl založen v roce 1926. Mezinárodně se prosadil v roce 1929, kdy byly v rámci I. sjezdu slovanských filologů v Praze uveřejněny Teze PLK (srov. Vachek, 1970: 35–65). V roce 1935 byl pak založen časopis *Slovo a slovesnost*. Mezi členy PLK patřili četní významní čeští lingvisté, mj. Vilém Mathesius (1882–1945), Bohuslav Havránek (1893–1978), Vladimír Skalička (1909–1991), ale také badatelé ze zahraničí, zvláště lingvisté ruští – Roman Jakobson (1896–1982), Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1890–1938) aj. (srov. mj. Toman, 2011).

Obecně „pražské“ pojetí jazykového systému formuloval v rámci slovníkového hesla v *Ottově slovníku naučném nové doby* Bohuslav Havránek takto:

Z hlediska strukturálního není jazyk prostým souborem jazykových jevů, nýbrž je právě složitou a celostně uspořádanou jejich stavbou, v níž jsou jednotlivé jevy jazykové pevně skloubeny vzájemnými vztahy, hierarchicky uspořádány a roztrženy podle několika plánů.¹² Jednotlivé prostředky jazykové mají hodnotu jevů jazykových právě jen vzhledem k místu, které v celé struktuře zaujímají (Havránek, 1940: 455–456).

Zároveň „pražské“ pojetí jazykového systému zdůraznilo, že nemůže být symetrický a vyvážený, ale že je vždy dynamický a otevřený; v systému se projevují napětí a různé vývojové tendence, které vedou k jeho změnám (v pojetí Ferdinanda de Saussura se vývoj uskutečňuje mimo systém, v *parole*). Vývoj se tak ukazuje jako integrální součást systému,

¹² K pojmu *jazykový plán* (*jazyková rovina*) srov. níže oddíl 6.4.

směřuje ke kompenzaci vzniklých nevyvážeností. Z toho pak vyplývá, že i diachronii je možno vykládat systémově.

V šedesátých letech dvacátého století bylo v návaznosti na starší úvahy propracováno rozlišení **centra** a **periferie** v jazykovém systému: Některé oblasti jazyka (roviny/plány – srov. níže) a některé jednotky jsou periferní, méně pevné, méně „systémové“, takže systém „rozechvívají“. Celkově platí, že komplexnější, „vyšší“ oblasti jazyka jsou méně „systémové“, méně uspořádané (lze poukázat např. na difference mezi zvukovou stavbou jazyka a slovní zásobou). Zároveň jsou některé jednotky a způsoby jejich organizace v rámci určité oblasti méně stabilní než jiné; vyznačují se nepravidelností či nižší frekvencí.

Např. v rámci zvukové stavby češtiny zauímají periferní pozici mj. konsonanty *g* a *f*: vyskytují se především ve slovech cizího původu, případně ve slovech expresivních či zvukomalebných; současně ale vytvářejí s dalšími konsonanty páry založené na rozdílu znělost/neznělost (*g* – *k*, *v* – *f*); srov. např. *v Praze* s výslovností [fpraze]. Ovšem i *v* je do určité míry periferní: Podléhá sice asimilaci znělosti (mění se před neznělou souhláskou na *f*, srov. příklad výše), samo ale tuto asimilaci nezpůsobuje: *svět* [svjet]. Podobně má periferní postavení samohláska *ó*. Její výskyt je také omezen na slova cizího původu, expresivní či zvukomalebná (jinak se *ó* změnila na *ů*: *dóm* > *dům*).

K periferním morfologickým prostředkům patří v češtině např. minulý přechodník sloves nebo minulý kondicionál (bývá nahrazován kondicionálem přítomným). Ve slovní zásobě charakterizuje perifernost mj. archaismy (*silozpyt* ‚fyzika‘) nebo výrazy příležitostné, okazionalismy (*oposmlouva* ‚opoziční smlouva‘ v politické publicistice).

Pojímání systému je v Pražské škole úzce spjato s vyzdvižením pojmu **funkce**; prosadil se zde teleologický přístup k jazyku (z řeckého *télos* ‚cíl, účel‘). Základní platnost tak má otázka, k čemu jazykové jednotky a pravidla slouží, jaký je jejich „úkol“. Proto se také tyto jednotky označují jako jazykové **prostředky**, neboť se na ně nahlíží právě z hlediska jejich funkce. Přitom se postupně dospělo k rozlišení dvou hlavních typů funkcí: Funkce interní (konstrukční) se uplatňují v rámci jazykového systému; základní funkcí jazykových jednotek tu je budování jednotek komplexnějších. Na obecnější úrovni plní jazykové jednotky i jazyk jako celek funkce externí: slouží k uspokojování různých lidských komunikačních potřeb (srov. Svozilová, 1988).

6.4 Jazykové roviny (plány)

V rámci strukturálního přístupu je jazykový systém pojímán jako hierarchicky uspořádaný soubor dílčích systémů (subsystémů). Rozlišování jazykových rovin (objevuje se též výraz *plán* – z francouzského *plan*, rovina, plocha⁴) je přitom výsledkem modelování jazyka: existují různé koncepty operující s odlišným počtem rovin a odlišným způsobem jejich vymezování. Relativně jednoduché schéma toho, jak je možno soustavu jazykových rovin a jejich jednotek chápat, podává následující tabulka (srov. např. Filipec – Čermák, 1985: 22–25). Každá rovina zahrnuje abstraktní systémové jednotky a jejich realizace, které se uplatňují při užívání jazyka. Vedle toho se tradičně používají další, nediferencované názvy jednotek. Na výzkum každé z jazykových rovin je zaměřena jedna lingvistická disciplína, případně i více disciplín.

Tab. 4: Jazykové roviny

Rovina jazyka	Systémová jednotka	Realizace	Běžné označení	Disciplína
textová	textový vzorec / textém	text	text / jazykový projev / promluva	textová lingvistika, stylistika
syntaktická	věta / větný vzorec / sentimentém	výpověď	věta	syntax / syntaktologie
lexikální	lexém	lex, alolexy	slovo	lexikologie
morfematická	morfém	morf, alomorfy	–	morfologie
zvuková / fonická	foném	fon, alofony	hláska	fonetika, fonologie
<i>nebo</i>				
grafická	grafém	graf, alografy	písmeno	grafém(at)ika

Systémové jednotky jednotlivých jazykových rovin bývají také označovány jako jednotky **emické** (typické je zakončení termínu na *-ém*, tento způsob tvoření se ovšem neprosadil v plném rozsahu). Systémové jednotky jsou pojímány jako invarianty, abstraktní báze pro realizace, které mohou mít varianty (*alo-*). Příklady z češtiny:

Lexém *ALE* – lex *ale*.

Lexém *DŮM* – alolexy *dům, domu, dome, domě, domem, domy, domů, domům, domech (domama)*.

Lexém *ŽÁ* – alolexy *já, mě, mi* atd. (zde jde o tzv. **supletivismus**, alolexy jsou tvořeny různými kořenými morfy).

Morfém (kořený) *ČT* – alomorfy *čt-u, čt-i [čt], čet-l, čis-t*.

Morfém (prefix) *S* – alomorfy *s-hodit, se-brat*.

Někdy se rozlišuje i např.: Plurálový morfém – alomorfy pro vyjádření plurálu (*-i, -é, -ové, -y, -e* atd.).

Foném /n/ – alofony [n] (*nový*), [ŋ] (*banka* – zde se vyslovuje velární/zadopatrové *n*).

Grafém «b» – alografy , .

Mezi variantami emických jednotek mohou být dva typy relací:

a) **Komplementární distribuce**, tj. varianty se nemohou vyskytovat v témž okolí: [n] X [ŋ].

b) **Volná distribuce**, tj. volba jedné z variant není podmíněna okolními jednotkami: *v městě – ve městě*; [tramvaj] – [tramvaj] (vedle bilabiálního/obouretného *m* se může objevit *m* labiodentální/retozubné).

K problematice jednotlivých jazykových rovin je třeba doplnit určité komentáře:

a) **Textová rovina**: O této rovině se uvažuje až od šedesátých let dvacátého století a její jednotky a vztahy mezi nimi zatím nejsou pevně vymezeny. Vyskytují se pochybnosti o tom, nakolik můžeme textovou rovinu vztahovat k jednotlivému jazyku – vedle jazykově specifických způsobů textové výstavby existuje mnoho principů obecnějších (členění textu, možnosti rozvoje tématu apod.; srov. Sgall: 1980: 141). Situaci komplikuje také fakt, že v jednom textu může být užito několika různých jazyků.

Dalším význačným rysem sféry textů je to, že jsou na ně zaměřeny dvě lingvistické disciplíny. Stylistika, která má dlouhou tradici, se soustřeďuje hlavně na výzkum rozdílů v utváření textů, jež jsou podmíněny růzností komunikačních situací, záměrů mluvčích a pisatelů, obecnými vlastnostmi komunikantů (věk, vzdělání atd.), jejich individuálními odlišnostmi apod. Zároveň je předmětem jejího zájmu otázka, jak **styl**, tedy způsob výběru a uspořádání jazykových (příp. i nadjazykových) prostředků, vytváří z textů osobité jednotné celky. Později vzniklá textová lingvistika je pojímána jako nauka o různých aspektech textů, celkových principech jejich výstavby a o jejich fungování v komunikaci (srov. též kap. 8).

b) **Syntaktická** rovina je sama o sobě komplexní (zahrnuje mnoho různých složek), proto bývá někdy dělena na podroviny. Byla tak např. rozlišována podrovina fenogramatická (z řeckého *faínomai*, 'ukazují se, jsem viditelný'), resp. formálněsyntaktická, větněčlenská (větné členy a jejich vztahy, užívané slovní druhy a tvary slov) a rovina tektogramatická (z řeckého *tektonikós*, 'stavitelský'), podkladová, významová, v níž se uplatňují sémantické pozice (*aktanty*), jako je činitel děje (*agens*), cíl děje (*patiens*) atd.

c) **Lexikální** rovina, již se zabývá lexikologie, zahrnuje nejen jednotlivé lexémy, ale také ustálená spojení lexikálních jednotek (frazologie). Na druhé straně je sporné, zda součástí lexikologie je také problematika tvoření slov (srov. níže).

d) **Morfematická** rovina (z řeckého *morfé*, 'tvar, podoba') se rovněž vyznačuje značnou komplexností. Dobře je to vidět na tom, co může tvořit předmět zájmu morfologie jako příslušné lingvistické disciplíny. Obecně lze morfologii vymezit jako nauku o morfémech. Její součástí se pak stává:

da) Morfémika/morfematika, která popisuje různé druhy morfémů a jejich kombinace.

db) Nauka o obecných významech (gramatických kategoriích) vyjadřovaných gramatickými morfémy (tzv. sémantická morfologie).

dc) Nauka o užívání gramatických morfů (tzv. formální morfologie).

dd) Nauka o slovních druzích, tedy typech slov podle vyjadřovaných obecných významů a morfematického složení.

de) Nauka o morfémech vytvářejících nová slova (ta ovšem stojí na hranici k lexikologii).

e) **Zvuková** (fonická) rovina: Se zvláštní povahou této jazykové roviny, „nejnižší“ a bezprostředně vnímatelné smysly, souvisí to, že se lingvistické disciplíny, které se věnují jejímu výzkumu, diferencovaly. **Fonetika** se zaměřuje na „vnější“ charakteristiky zvuků užívaných v mluvě (mluvené řeči) a na variantnost těchto zvuků, přičemž používá speciální technické přístroje. K základním okruhům výzkumu patří tvoření (produkce) zvuků (fyziologická, resp. artikulační fonetika), vnímání (percepce) zvuků (percepční fonetika, dříve nazývaná též auditivní fonetika) a fyzikální charakteristiky zvuků (akustická fonetika). V současnosti se fonetika soustavně zabývá i takovými otázkami, jako je umělá syntéza řeči nebo technické rozpoznání řeči. Jinou prakticky zaměřenou oblastí jejího zájmu je identifikace mluvčího podle rysů jeho řeči (fonetika forenzní, tedy využívaná při soudním vyšetřování a dokazování).

Na druhé straně **fonologie** vznikla jako teoretická disciplína, která zkoumá systémové vztahy mezi zvukovými jednotkami jazyka, jejich funkční platnost (k tomu srov. níže). Na jejím konstituování se podstatně podíleli badatelé jako Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (autor spisu *Grundzüge der Phonologie*, 1939) nebo Roman Jakobson.

f) **Grafická** rovina je charakterizována obdobnou diferenciací (smysly vnímané a variabilní rysy písma – systémové vztahy mezi grafémy), avšak ke konstituování dvou vědeckých disciplín, jako je tomu v případě roviny zvukové, nedošlo; pokus zavést **grafetiku** jako protějšek fonetiky se neujal. Volnou analogii k fonetice by mohla představovat **grafologie**, ale ta stojí mimo lingvistiku a činí psychologické závěry.

Mezi rovinu morfematickou a zvukovou je někdy ještě vkládána rovina **morfonologická**, jíž je věnována dílčí disciplína **morfonologie** (z morfo-fonologie¹³). Morfonologie studuje odraz zvukových jevů na morfematické rovině. Základní jednotkou morfonologické roviny je **morfoném**, tedy množina fonémů, které se střídají na určitém místě morfému:

(1) $ha\{t, d, d'\} - had$ [hat], $had-a$, $had-i$ [haďi].

(2) $b\{ú, o\} \{x, h, z, ž, š\} - bůh$ [búx], $boh-a$, $boz-i$, $bož-e$, $bož-ský$ [boš-ský].

V souvislosti s jazykovými rovinami je třeba připomenout rozlišení první a druhé artikulace jazyka (srov. kap. 1). Až po morfematickou rovinu se uplatňuje první artikulace, jazykové jednotky jsou znakové, bilaterální (skládají se z označujícího a označovaného). Naproti tomu zvukové a grafické jednotky jsou výsledkem druhé artikulace, jsou to tedy unilaterální figury s distinktivní funkcí (budují a navzájem odlišují jednotky znakové).

Je tu ale ještě jedna komplikace: Uvedené výklady platí, jestliže bereme zvukové a grafické jednotky (fonémy a grafémy, fony a grafy) jako rovnocenné. Pokud by ovšem grafické prostředky byly tradičně pojímány jako sekundární, odkazující na zvuky, byly by znakové: grafém «b» by pak vystupoval jako označující pro foném /b/. Srov. k tomu stanovisko Ferdinanda de Saussura týkající se postavení zvukových a grafických prostředků jazyka:

Jazyk a písmo jsou dva odlišné znakové systémy, přičemž druhý existuje výlučně proto, aby reprezentoval první. Předmět lingvistiky není vymezen

13 Došlo zde k tzv. haplogologii, tedy k vynechání jednoho z opakujících se sledů zvukových (grafických) jednotek. Srov. též např. *tenista* místo *tenis-ista*.

kombinací psaného a mluveného slova, jejím jediným předmětem je slovo mluvené. Avšak psané slovo je tak úzce spjata se slovem mluveným, jehož je obrazem, že si nakonec přisvojí hlavní úlohu a reprezentaci zvukového znaku se pak přikládá stejná důležitost jako tomuto znaku samotnému, ba větší. Je to, jako bychom věřili, že pro poznání někoho je třeba se spíše dívat na jeho fotografii než na obličej (Saussure, 1989: 59).

6.5 Princip asymetrického dualismu

V rámci znakových jednotek jazyka platí **princip asymetrického dualismu** formulovaný v roce 1929 příslušníkem Pražské školy Sergejem Karcevským (1884–1955; srov. Karcevskij, 1974). Označující a označovaná nejsou v naprosté většině případů spojena symetrickým vztahem (jedno označující – jedno označované), ale naopak vztahem asymetrickým: Znamená to, že jedno označující se může vztahovat k několika označovaným a jedno označované může být vyjadřováno několika označujícími. Výrazným projevem asymetrického dualismu je např. synonymie a homonymie gramatických morfémů (srov. kap. 5).

Další příklady: Tvar imperativu primárně slouží k vyjadřování výzvy, žádosti či rozkazu: *podej mi to, mlč!*. Stejnou funkci však mohou realizovat i jiná označující: *Podal bys mi to? Mohl bys mi to podat? Mlčet! A už mlčím! Ať už jsi zticha! Ticho! Už ani slovo!* Na druhé straně se imperativ v určitých výpovědích spíná také s odlišnými označovanými, než bylo uvedeno výše: *Čiň čertu dobře a peklem se ti odmění.* (Zde jde o vyjádření podmínkového vztahu.) *Tó si piš.* ('Můžeš si být jistý.') Velmi rozsáhle se asymetrický dualismus projevuje v lexikální rovině. Slovo *hlava* tak vedle významu ,horní část těla, sídlo nervového centra' nese významy ,jednotlivec' (*Na náměstí byla hlava na hlavě.*), ,ten, kdo je v čele, vůdce, náčelník' (*hlava povstalců*) či ,něco, co hlavu připomíná' (*hlava šroubu, kočičí hlavy*). Na druhé straně např. označovanému ,ten, kdo je v čele' mohou odpovídat označující jako *hlava, vůdce, náčelník, šéf, kápo*.

6.6 Vztahy mezi jazykovými jednotkami

Jazykové jednotky jsou navzájem propojeny dvěma základními typy vztahů:

Paradigmatické vztahy (de Saussure hovořil o vztazích asociativních) jsou vztahy mezi jednotkami v určitém aspektu stejnorodými a zároveň

alternativními (jde o vztahy *in absentia* [‘v nepřítomnosti’, tedy mezi prvky, které se nevyskytují zároveň], typu *bud’ – nebo*, resp. na ose výběru).

Syntagmatické vztahy jsou vztahy mezi jednotkami tvořícími řetězec (jde o vztahy *in praesentia* [‘v přítomnosti’], typu *i – i*, resp. na ose kombinace).

a) Jednotky v rámci určité jazykové roviny jsou primárně uspořádány na základě vzájemných paradigmatických vztahů. Nejvýraznější podobu paradigmatických vztahů představují opozice (protiklady), které se exemplárně uplatňují ve zvukové rovině jazyka. N. S. Trubeckoj stanovil tři hlavní typy fonologických opozic:

aa) **Privativní** opozice. Jeden člen opozice obsahuje určitý rys, příznak (je příznakový), druhý člen příznak neobsahuje (je bezpříznakový). Binární (dvoučlenná) opozice znělosti je založena na rozdílu mezi příznakovým konsonantem znělým a bezpříznakovým konsonantem neznělým: *b – p*, *v – f*, *d – t*, *d’ – t’*, atd. Podobná je např. opozice nosovosti: *m – b*, *n – d*, *ň – d’*.

ab) **Graduální** (stupňovité) opozice. Mezi členy opozice se projevuje rozdíl stupně, větší a menší míra určitého příznaku. Graduální je např. opozice otevřenosti vokálů: *a – e – i*, *a – o – u*. Opozice kvantity vokálů (*á – a*, *é – e*, atd.) je většinou brána jako privativní (přítomnost – nepřítomnost příznaku délky), i když by mohla být chápána i graduálně (větší – menší podíl délky). Srov. k tomu Krčmová, 2008: 105.

ac) **Ekvipolentní** (rovnomocné) opozice. Každý člen opozice má vlastní příznak, který se u druhého členu neobjevuje: Jde např. o rozdíl mezi *t* a *t’* (alveodentálnost/ zubodásňovost – palatálnost/předopatrovost) nebo mezi *t* a *s* (okluzivnost/ závěrovost – konstriktivnost/úžínovost).

O opozicích se uvažuje i v souvislosti s paradigmatickými vztahy v dalších jazykových rovinách. Snaha, aby se počítalo především s binárními privativními opozicemi, které vyzdvihoval Roman Jakobson, ovšem naráží na řadu obtíží.

Z tohoto aspektu je např. v rámci kategorie gramatického čísla singulár pojímán jako bezpříznakový člen opozice, plurál jako člen příznakový. Výrazem příznakovosti má být fakt, že plurál je signalizován přidáním prvku. To v zásadě platí pro angličtinu nebo francouzštinu, méně pro němčinu, ještě méně pro češtinu: *žena – ženy*, *růže – růže*, *člověk – lidé*. Podobně se v rámci gramatického rodu chápe maskulinum jako bezpříznakové, femininum jako příznakové. Dokladem má být existence tzv. generického maskulina: *vědci = vědci + vědkyně*.

b) Základní oblastí uplatnění syntagmatických vztahů jsou texty, ve kterých se jazykové jednotky kombinují do řetězců. Např. lexikální jednotky se v textech spojují do tzv. **kolokací**. Ty mohou být pravidelné

(*vánoční stromek*, *starší čeština*), nebo nepravidelné (*čas kostičerný* v básni Františka Halase).

Syntagmatické vztahy se ovšem uplatňují i v jazykovém systému; jeho součástí jsou také určitá spojení jednotek. Některé kolokace lexikálních jednotek jsou systémové, tedy jako spojení existují už v systému. K takovým kolokacím patří mj. termíny (*výr velký*) nebo frazémy (*vlčí mák*, *mořský vlk*, *mít hlad jako vlk*, *širší než delší*).

Především je však důležité to, že jazykový systém zahrnuje také pravidla a modely spojování jednotek (někdy se mluví o vzorcích – *patterns*).

Tzv. **fonotaktika** představuje souhrn pravidel pro kombinování (kombinatoriku) fonémů. V češtině se nejčastěji vyskytuje sled KVK (*pán*, *muž*, *dům*, *hůl* atd.), naproti tomu pořadí KKKVK je okrajové (*vstát*). Na rozdíl od řady jiných jazyků je v češtině přípustný sled obsahující pouze konsonanty, pokud je jeho součástí sonora (*r*, *l*, *m*, *n*): *prst*, *hrst*, *vstrč*, *zblbl*, *vchrstl*. Srov. Bičan, 2013.

Pravidla kombinování (kombinatorika) morfémů se označují jako **morfotaktika**. Pro češtinu mj. platí, že gramatické morfémy se umísťují na konci slova, jen výjimečně na jeho začátku (*po-/pů-*). Za gramatickými morfémy mohou stát jen tzv. postfixy (*-li*, *-koli*). Slovo tvorné morfémy stojí na počátku (prefixy) i na konci slova (sufixy), prefixy se kumulují méně než sufixy (*nedovyplnit*). Kombinatorika kořených morfémů z hlediska vyjadřování syntaktických vztahů se někdy nazývá **hyposyntax**: *maloměsto* – determinace, atribut + substantivum; *černobílý* – koordinace.

Velmi důležitý je v této souvislosti pojem **valence**, tj. systémová schopnost lexému (zejména slovesa, adjektiva) vázat na sebe další jednotky, někdy v určitém tvaru. Přehled problematiky valence podávají valenční slovníky (Svozilová – Jirsová – Prouzová, 2005; Lopatková – Žabokrtský – Kettnerová, 2008). Příkladem může být zápis valenční struktury slovesa *děkovat* v jednom z jeho významů (elektronická verze slovníku 2008):

děkovat^{impf}

1 ≈ projevovat někomu vděčnost

ACT₁^{obl} ADDR₃^{obl} PAT_{za + 4, žc}^{obl} MEANS₇^{typ}

-example: děkoval mamince za podporu; děkoval mu vřelými slovy / květinou

-rfl: pass0: při promoci se obvykle děkuje za podporu i rodičům

-rcp: ACT-ADDR: děkovali si za prokázané služby

-class: communication¹⁴

14 Aparát popisu: impf – imperfektivum (nedokonavé sloveso); ACT – aktor (činitel děje); ADDR – adresát; PAT – patiens (cíl děje); MEANS – prostředek; obl – obligatorní (nezbytné)

Literatura

- BIČAN, Aleš (2013): *Phonotactics of Czech*. Frankfurt am Main (etc.): Peter Lang.
- BRÜGGER, Niels – VIGSØ, Orla (2008): *Strukturalismus*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia 1985.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1940): Strukturální lingvistika. In: *Ottův slovník naučný nové doby 6.1*. Praha: Novina, s. 455–457.
- KARCEVSKIJ, Sergej (1974): Asymetrický dualismus lingvistického znaku. In: Svatava Machová (ed.), *Principy strukturní syntaxe I. Antologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 26–30.
- KRČMOVÁ, Marie (2008): *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- LOPATKOVÁ, Markéta – ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk – KETTNEROVÁ, Václava (2008): *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum. Dostupné též online: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html> [cit. 30. 11. 2012].
- SAUSSURE, Ferdinand de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon (i další vydání).
- SGALL, Petr (1980): Text a reference. *Slovo a slovesnost*, 41, č. 2, s. 140–145.
- SVOZILOVÁ, Naděžda (1988): K vývoji pojetí funkce. *Slovo a slovesnost*, 49, č. 1, s. 64–71.
- SVOZILOVÁ, Naďa – PROUZOVÁ, Hana – JIRSOVÁ Anna (2005): *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia 2005.
- TOMAN, Jindřich (2011): *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948*. Praha: Karolinum.
- VACHEK, Josef (ed.) (1970): *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.

doplnění; typ – volné doplnění; example – příklad; rfl – reflexivita (zvratnost); pass0 – zvratné pasivum nepřechodného slovesa; rcp – reciprocita (vzájemnost); class – významová třída.

7. Generativní přístup k jazyku

7.1 Rozvoj generativní gramatiky

Od padesátých let dvacátého století výzkumy jazyka velmi podstatně ovlivňuje tzv. generativní gramatika, jejíž hlavní teze formuloval americký lingvista Noam Chomsky (1928). První verze této koncepce byla představena v Chomského knize *Syntactic Structures* (1957; český překlad Chomsky, 1966). Generativní gramatika se prosadila v mnoha zemích a byla aplikována na různé jazyky. V českém prostředí se generativní přístup k jazyku začal rozvíjet v šedesátých letech, především ve skupině vedené Petrem Sgallem (1926). Tato skupina pracovala tzv. funkční generativní popis jazyka (FGP). Srov. např. Sgall, 1967; Sgall a kol., 1986; Hajičová – Panevová – Sgall, 2002.

7.2 Východiska generativní gramatiky

Teoretický model generativní gramatiky, jak jej formuloval Noam Chomsky, je založen na několika základních tezích: Jazyk je pojímán jako množina vět konstruovaná z konečného počtu elementů. Cílem lingvistického výzkumu pak je popis pravidel, podle nichž je z daných elementů vytvářeno (generováno¹⁵) nekonečné množství gramaticky správných vět. Přitom jde o formální pravidla určující gramatickou výstavbu věty, nikoli o pravidla sociální interakce, která se uplatňují v komunikaci.

Původně se uplatňoval předpoklad, že existuje omezený počet tzv. jádrových vět (*kernel sentences*); další věty pak vznikají transformací

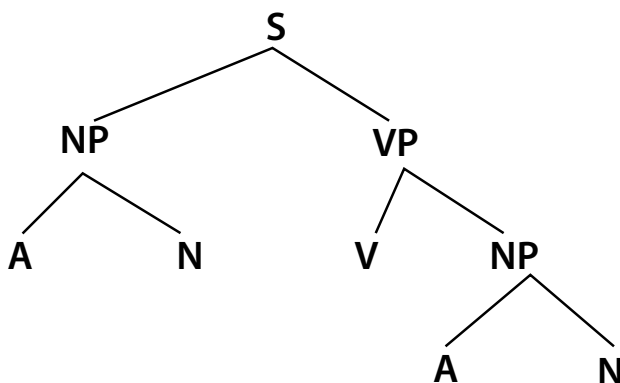
¹⁵ Z latinského *generāre* „plodit, rodit, tvořit“.

(pasivizace, negace, nominalizace aj.) z těchto jádrových vět. Generování věty je představeno prostřednictvím tzv. frázové struktury. (Podoba této struktury bude dále popsána velmi zjednodušeně a v aplikaci na češtinu.)

Základem jsou přepisovací pravidla ($X \rightarrow Y$, tj. přepiš X jako Y), která vždy uvádějí, na jaké složky je třeba rozložit určitý komplexní výraz. Např.:

S	\rightarrow	NP	VP
NP	\rightarrow	A	N
VP	\rightarrow	V	NP
NP	\rightarrow	A	N ¹⁶

Frázová struktura je znázorněna frázovým grafem, který má podobu tzv. stromu skládajícího se z uzlů (bodů) a hran, úseček spojujících dva uzly:

Obr. 4: Frázový graf.

Dalším krokem je lexikální reprezentace, tedy obsazení jednotlivých pozic lexikálními jednotkami:

A	\rightarrow	{malý, černý, výstřední, zelený, český, ...}
N	\rightarrow	{Klára, kůň, dandy, absint, policie, uniforma, ...}
V	\rightarrow	{krmit, pít, nosit, ...}

16 S – věta (sentence); NP – nominální fráze; VP – verbální fráze; A – adjektivum; N – jméno (substantivum); V – sloveso. Pro jednoduchost zde pracujeme s adjektivy, která ale jsou v koncepci Chomského do věty zaváděna až prostřednictvím transformace. Chomsky naproti tomu operuje s gramatickými členy, které se v češtině nevyskytují.

Na základě uvedených pravidel můžeme utvořit např. české věty *Malá Klára krmí černého koně. Výstřední dandy pije zelený absint. Česká policie nosí černou uniformu.*

Pravidla v podobě, jak byla výše formulována, mohou generovat nekonečný počet gramaticky a sémanticky správných vět, ale také věty negramatické (... *jde černého koně, mlčí černého koně*) a sémanticky deviantní (... *krmí černý stůl*). Proto je potřebné doplnit subkategorizaci. Subkategorizační pravidla určují, které argumenty lexikální jednotka vyžaduje a v jaké formě se mohou realizovat (agens, patiens; životnost/neživotnost atd.).

7.3 Vývoj generativního přístupu

Teorie generativní gramatiky rozpracovávaná Chomským prošla velmi složitým vývojem a mnoha rozdílnými fázemi. K důležitým inovacím patřilo mj. rozlišení **kompetence** (jazykový systém uložený v mysli mluvčího) a **performance** (řečové struktury generované na bázi kompetence). Zároveň Chomsky důrazně vystoupil s předpokladem vrozené univerzální gramatiky. Podle jeho názoru mají všechny jazyky shodné principy, které jsou vrozené. Principy ovšem nejsou strnulé, ale umožňují variantnost v podobě rozmanitě stanovených parametrů, z nichž vyplývá různost jazyků. Parametry si mluvčí osvojuje poslechem rodného jazyka. Teorie generativní gramatiky v pojetí Chomského podnítila vznik četných alternativních návrhů i koncepcí, jež na generativní gramatiku navazují volněji (generativní sémantika, generalizovaná frázová strukturní gramatika, lexikální funkční gramatika atd.).¹⁷ Generativní přístup a přístupy s ním spjaté tak představují velmi mnohotvárný proud v současném myšlení o jazyce.

Literatura

CHOMSKY, Noam (1966): *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.

HAJIČOVÁ, Eva – PANEVOVÁ, Jarmila – SGALL, Petr (2002): *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky I. Teoretická lingvistika*. Praha: Karolinum.

17 Přehled podávají např. Freidin – Lasnik, ed., 2006; Jungen – Lohnstein, 2006; Müller, 2010.

- FREIDIN, Robert – LASNIK, Howard (ed.) (2006): *Syntax. Critical Concepts in Linguistics I.–VI.* London: Routledge.
- JUNGEN, Oliver – LOHNSTEIN, Horst (2006): *Einführung in die Grammatiktheorie.* München: Wilhelm Fink.
- MÜLLER, Stefan (2010): *Grammatiktheorie.* Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- SGALL, Petr (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace.* Praha: Academia.
- SGALL, Petr a kol. (1986): *Úvod do syntaxe a sémantiky. Některé nové směry v teoretické lingvistice.* Praha: Academia.

8. Pomezí lingvistické disciplíny a komunikačně pragmatický obrat

8.1 Interdisciplinarita a výzkumy komunikace

Od padesátých let dvacátého století se v lingvistice vedle generativní gramatiky začalo silně prosazovat ještě další směřování, totiž důraz na interdisciplinaritu výzkumů (propojení lingvistiky s psychologií, sociologií a dalšími obory) a spolu s tím rozvoj výzkumů komunikace a komunikujících subjektů. Kolem roku 1970 pak dochází k tzv. komunikačně pragmatickému obratu, jenž spočívá v zaměření na to, jak vypadají rozmanité aspekty užívání jazyka.

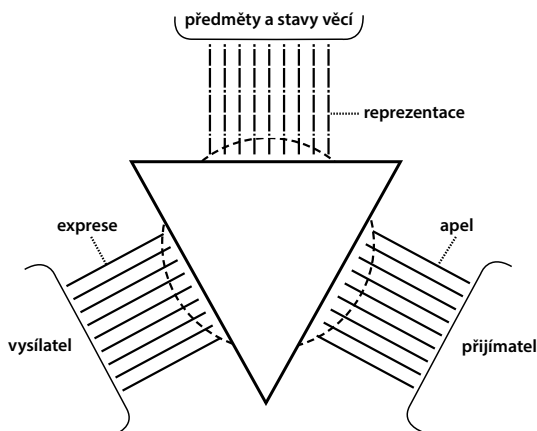
8.2 Modely komunikace

Východiskem výzkumů se staly obecné modely komunikace. Průkopnické postavení má koncepce, kterou v roce 1934 představil rakouský psycholog a lingvista Karl Bühler (1879–1963) ve svém spise *Sprachtheorie*. Bühler stanovil tři základní instance vztahující se k verbální komunikaci a jim odpovídající funkce:

a) Vysílatel (*Sender*) – exprese, resp. expresivní/výrazová funkce (*Ausdrucksfunktion*). Mluvčí (pisatel) užitím jazykových znaků projevuje svou subjektivitu, vyjadřuje to, co je v jeho „nitru“.

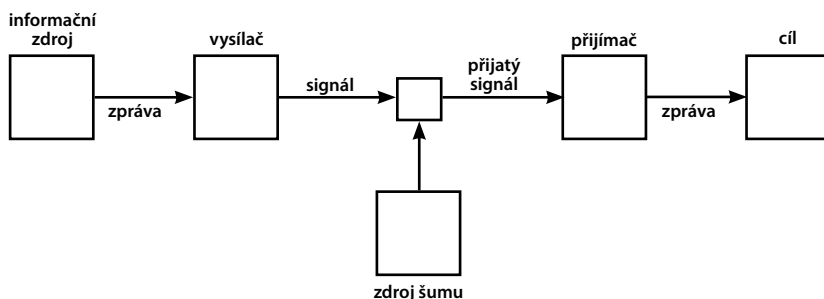
b) Příjematel (*Empfänger*) – apel, resp. apelová funkce (*Appellfunktion*). Užití jazykové znaky ovlivňují posluchače, podněcují změnu jeho chování a/nebo myšlení.

c) Předměty a stavy věcí (*Gegenstände und Sachverhalte*) – reprezentace, resp. znázorňovací/referenční funkce (*Darstellungsfunktion*). Jazykové znaky reprezentují věci a situace, slouží ke sdělování informací.

Obr. 5: Bühlerův model. Česká verze cit. podle Auer, 2014: 30.

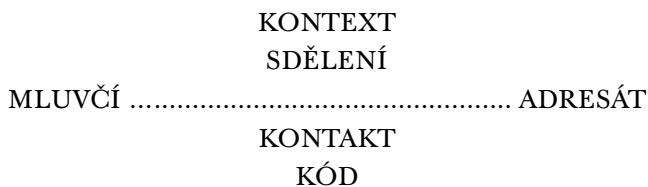
Další důležitý krok představovalo technické a matematické pojetí komunikace, propracovávané zvláště Claudem Shannonem (1916–2001) a Warrenem Weaverem (1894–1978), autory publikace *The Mathematical Theory of Communication* (1949). Cílem těchto badatelů bylo představit zcela obecný model komunikace jako procesu přenosu informace, který by postihl nejen dorozumívání mezi lidmi, ale také procesy probíhající v rámci strojů a automatických zařízení: Informační zdroj volí zprávu. Zpráva je ve vysílači transformována do sledu znaků (signál). Signál prochází komunikačním kanálem (přitom bývá ovlivněn rušivými vlivy, šumy). Přijímač mění signál opět ve zprávu, které může rozumět (srov. Auer, 2014, 17).

Obr. 6: Shannonův a Weaverův model. Česká verze cit. podle Auer, 2014: 16.

Na základě těchto návrhů pak Roman Jakobson na konci padesátých let sestavil komplexní model verbální komunikace, který je do dneška pokládán za klasický, i když je zároveň z různých hledisek kritizován (*Linguistics and Poetics*, 1960; srov. Jakobson, 1995). Jakobson rozlišil šest činitelů řečové události (aktu komunikace) a šest komunikačních funkcí, které těmto činitelům odpovídají:

Mluvčí (*Addresser*) posílá sdělení (*Message*) adresátovi (*Addressee*). Aby mělo působnost, vyžaduje sdělení nějaký kontext (*Context*, „referent“ [...]), k němuž poukazuje, vnímatelný adresátem a buď verbální, nebo přístupný verbalizaci; dále vyžaduje kód (*Code*), plně nebo přinejmenším částečně společný mluvčímu a adresátovi ([...] kódovateli a dekodovateli sdělení); a konečně kontakt (*Contact*), fyzikální kanál a psychické spojení mezi mluvčím a adresátem, umožňující oběma zahájit komunikaci a setrvat v ní (Jakobson, 1995: 77).

Obr. 7: Činitelé aktu komunikace (Jakobson, 1995: 78).

Ve vztahu k uvedeným činitelům se uplatňují tyto funkce (srov. Jakobson, 1995: 78–82):

a) Kontext: Poznávací (*cognitive*), resp. referenční či denotativní funkce spočívá v zaměření k označovanému předmětu.

b) Mluvčí: Emotivní, resp. „expresivní“ funkce se realizuje jako sebevyjádření mluvčího, projev jeho postojů a emocí.

c) Adresát: Konativní (z latinského *cōnari* ‚pokoušet se, usilovat‘) funkce se uplatňuje zaměřením na adresáta, jeho ovlivňováním (přesvědčování, příkazy).

d) Kontakt: Fatická (z řeckého *fēmí* ‚mluvím‘) funkce slouží „k navázání, pokračování a přerušení komunikace, k ujištění, že kanál normálně pracuje [...], k připoutání nebo udržení partnerovy pozornosti [...]“ (Jakobson, 1995: 80).

e) Kód: Metajazyková funkce umožňuje ověřování toho, že účastníci komunikace užívají stejný kód, a výměnu informací o kódu.

f) Sdělení: Poetická funkce spočívá v soustředění na podobu samotného sdělení, na způsoby jeho výstavby.

POZNÁVACÍ
EMOTIVNÍ POETICKÁ KONATIVNÍ
FATICKÁ
METAJAZYKOVÁ

Obr. 8: Komunikační funkce (Jakobson, 1995: 82).

Výzkum různých aspektů užívání jazyka, komunikace a charakteristik jejich účastníků byl spojen s konstituováním řady nových speciálních disciplín. V následujícím výkladu budou stručně popsány rysy alespoň některých z nich.

8.3 Psycholingvistika

Psycholingvistika, zformovaná v padesátých letech dvacátého století, se soustřeďuje hlavně na analýzu mechanismů, které umožňují produkci mluvené řeči (od záměru k artikulaci) a psaného textu a na druhé straně vnímání verbálních vyjádření a porozumění jejich smyslu. K dalším závažným tématům patří osvojování jazyka dítětem, osvojování druhého jazyka nebo poruchy řeči (srov. Nebeská, 1992).

Pokud jde o osvojování a užívání jazyka, vyhranily se v počátcích psycholingvistiky dvě protichůdné hypotézy, behavioristická, která vyzdvihuje naučené chování (reakci na podněty), a generativistická, jež lidské řečové schopnosti vysvětluje vrozenými předpoklady.

Od sedmdesátých let se prosazovala **kognitivní psycholingvistika** (*kognitivní* „poznávací“), jež klade důraz na mentální předpoklady užívání jazyka. Tzv. kognitivní (předpokladová) báze, uložená v lidské mysli a umožňující komunikaci, zahrnuje věcné znalosti, znalosti komunikačních prostředků a znalosti zásad jejich užívání (komunikační normy).

8.4 Sociolingvistika

Sociolingvistika, jejíž počátky spadají do šedesátých let, se zaměřuje na zkoumání vztahů mezi jazykem a společností, mezi jazykovými a sociálními strukturami. V jejím rámci se vyprofilovaly dva základní přístupy.

Kvantitativní (variační) sociolingvistika zdůrazňuje variantnost jazyka (srov. např. Milroyová – Gordon, 2012). Jazyk má mnoho variantních, alternativních způsobů vyjádření a různé varianty se vztahují k sociálním

charakteristikám mluvčích/pisatelů. Množiny jazykových prostředků s podobnou sociální, funkční nebo územní distribucí (např. slangy, odborný jazyk, dialekty) jsou nazývány **variety** (užívají se i starší označení **útvary** nebo **existenční formy jazyka**). Z hlediska postojů uživatelů zahrnují přirozené jazyky variety neprestížní a neformální, jako jsou nářečí (dialekty) a nadnářeční útvary (interdialekty), a na druhé straně variety prestižní, formální, vybavené vyšší komunikační funkcí (spisovný, resp. standardní jazyk). V českém jazyce ovšem získala zvláštní postavení tzv. obecná čeština: původem jde o interdialekt, avšak proniká také do textů s vyšší komunikační funkcí.

Druhý zásadní přístup, tzv. **interpretativní sociolingvistika**, se orientuje na analýzu přirozených komunikačních událostí (interakcí) chápaných jako sociální jevy. Zkoumá se, co mluvčí užíváním jazyka v komunikaci uskutečňuje a jak interpretuje užívání jazyka u svých komunikačních partnerů.

Do jisté míry příbuzný je přístup **konverzační analýzy**: Jejím předmětem zájmu jsou metody, které uplatňují mluvčí při produkci a interpretaci běžných rozhovorů. Snaží se popsat a vysvětlit to, co je důležité z hlediska účastníků komunikace (mj. střídání replik mluvčích, opravy, tzv. párové sekvence, jako je otázka – odpověď, pozdrav – pozdrav).

8.5 Textová lingvistika

Textová lingvistika se jako samostatná disciplína konstituovala v šedesátých letech (srov. též kap. 6). V počáteční fázi se soustřeďovala zejména na výzkum toho, jak se syntaktické jednotky (výpovědi) spojují do vyšších celků. Text byl vymezován jako uspořádaný sled navzájem propojených jazykových jednotek (tzv. transfrastické pojetí textové lingvistiky). Do popředí tak vystupuje problematika textové **koheze** (z latinského *cohaereō*, -ere, *cohaesī*, souviset) a **koherence** (z téhož latinského slovesa). V případě koheze jde o spojitost složek textu vyjádřenou konkrétními jazykovými prostředky. Příkladem může být vyjádření totožnosti předmětu řeči (referentu) prostřednictvím zájmen, tzv. **pronominalizace**:

Přinesl jsem Žuzaně_i dárek_j k narozeninám. [ona_j] Měla z něho_j velkou radost.¹⁸

¹⁸ Dolní indexy (i, j) poukazují na shodu referentů.

Koherence pak je vyjádřením celkové sémantické souvislosti textu, již realizují např. vztahy mezi jeho dílčími tématy.

Později převládlo komunikační pojetí, které k textu přistupuje jako k nástroji vzájemného dorozumívání v určité situaci a součásti lidského jednání:

Texty můžeme charakterizovat jako celistvé (komplexní) a zpravidla též soudržné (koherentní) jazykové útvary, jejichž prostřednictvím mluvčí realizuje různé komunikační cíle (Nekula, 1995: 652).

8.6 Lingvistická pragmatika

Lingvistická pragmatika, nazývaná též pragmatická lingvistika, případně pragmalingvistika, představuje velmi široký a mnohotvárný proud výzkumů, který se zaměřuje na různé aspekty užívání jazyka a vztahů mezi jazykem a jeho uživateli. Zřetelná tu je návaznost na myšlenky logiků a filozofů (srov. Hirschová, 2013). K základním tématům patří problematika tzv. konverzačních maxim, tedy pravidel vzájemné kooperace mezi účastníky komunikace, nebo mluvních aktů (*speech acts*), tj. způsobů realizace výpovědí z hlediska dosahování určitých cílů v komunikaci (nabídka, rada, zákaz, slib apod.).

8.7 Neurolingvistika

Neurolingvistika se snaží postihnout vztahy mezi jazykem a lidskými mozgovými strukturami, tedy to, jak v souvislosti s jazykem fungují mozková centra. Významný praktický dosah má její snaha popsat, jaké jsou vztahy mezi poškozeními mozku a poruchami řečových schopností (mluvení, psaní, porozumění). Tyto poruchy se nazývají **afázie** (z řeckého *a-* ‚ne‘ a *fēmí* ‚mluvím‘).

8.8 Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika se rozvíjí od osmdesátých let jako součást komplexu kognitivních věd, které zkoumají procesy probíhající v mysli a tyto procesy modelují (dále sem patří kognitivní psychologie nebo teorie umělé inteligence). Základním předmětem zájmu kognitivní lingvistiky

je otázka, jak mysl pracuje s jazykem a co jazyk o mysli vypovídá. Svým zaměřením je kognitivní lingvistika velmi mnohotvárná (srov. např. Vaňková a kol., 2005). Mj. se sleduje, jak jsou jazykové významy a lidské myšlení zakotveny v tělesné zkušenosti člověka. Běžně např. používáme metafory, které jsou založeny na přenášení struktury poznání z konkrétní do abstraktní oblasti: lepší, hodnotnější, příjemnější je nahoře (*Má vysoké postavení. Je na vrcholu své kariéry*; Lakoff – Johnson, 2002: 29). Další varianta kognitivní lingvistiky vychází z předpokladu, že jazyk, který používáme, podmiňuje náš obraz světa, neboť právě prostřednictvím jazyka svět strukturujeme a kategorizujeme, tedy členíme na různé třídy.

Předcházející poznámky mohly jen velmi stručně poukázat na některé směry rozvoje lingvistiky v posledních desetiletích. I když opravdu šlo pouze o náčrt a mnohé další aspekty zůstaly stranou, mělo by být zřejmé, že lingvistika je věda, která v úzké součinnosti s příbuznými disciplínami usiluje o stále preciznější a nuancovanější poznání jazyka, předpokladů jeho fungování a jeho místa v lidském světě.

Literatura

- AUER, Peter (2014): *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. Pod vedením Jiřího Nekvapila přeložili a adaptovali Petr Kaderka, Marek Nekula, Vít Dovalil, Ivo Vasiljev a Marián Sloboda.
- HIRSCHOVÁ, Milada (2013): *Pragmatika v češtině*. 2. vyd. Praha: Karolinum.
- JAKOBSON, Roman (1995): Lingvistika a poetika. In: Roman Jakobson, *Poetická funkce*. Jinočany: H & H, s.74–105.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- MILROYOVÁ, Lesley – GORDON, Matthew (2012): *Sociolingvistika. Metody a interpretace*. Praha: Karolinum.
- NEKULA, Marek (1995): Text. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Zdeňka Rusínová (ed.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 652–699.
- NEBESKÁ, Iva (1992): *Úvod do psycholingvistiky*. Jinočany: H & H.
- VAŇKOVÁ, Irena a kol. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.